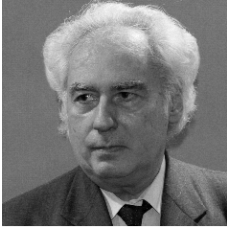

LUCIAN BOIA

TRAGEDIA GERMANIEI
1914–1945

HUMANITAS

Lucian Boia, născut în București la 1 februarie 1944, este profesor la Facultatea de Istorie a Universității din București. Opera sa, întinsă și variată, cuprinde numeroase titluri apărute în România și în Franța, precum și traduceri în engleză, germană și în alte limbi. Preocupat îndeosebi de istoria ideilor și a imaginarului, s-a remarcat atât prin lucrări teoretice privitoare la istorie (*Jocul cu trecutul. Istoria între adevăr și ficțiune*) și la imaginar (*Pentru o istorie a imaginarului*), cât și prin investigarea consecventă a unei largi game de mitologii (de la viața extraterestră și sfârșitul lumii până la comunism, naționalism și democrație). A adus, de asemenea, noi interpretări privitoare la istoria Occidentului și la istoria Franței. În 1997, lucrarea sa *Istorie și mit în conștiința românească* a stârnit senzație și a rămas de atunci un punct de reper în redefinirea istoriei naționale.

LUCIAN
BOIA

TRAGEDIA GERMANIEI
1914-1945

Către cititor

Nu trebuie căutat în cele ce urmează un studiu erudit și nici o sinteză cuprinzătoare. Este un eseu, cu punct de plecare în lucrări și interpretări recente. Scenariul propus de autor susține o teză: aceea potrivit căreia derapajul nazist nu poate fi imputat vreunei „predispoziții” germane, ci se prezintă ca rezultat al unei tragice înlănțuiri de evenimente.

Despre „excepția“ germană

În urma dezastrului nazist, istoria Germaniei a fost supusă unui drastic proces de reevaluare. O reevaluare, într-o primă fază, predominant negativă, cu umbra nazismului proiectată asupra întregului trecut german. Impregnată de autoritarism și militarism, naționalistă, rasistă și expansionistă, Germania s-ar fi angajat pe un drum care nu putea să o conducă decât spre Hitler și spre tot ce a urmat. Interpretare univocă pe care o întâlnim chiar la sfârșitul războiului într-o expunere de ansamblu a istoriei germane datorată britanicului Alan J.P. Taylor și, un deceniu și jumătate mai târziu, în sinteza, devenită clasică, privitoare la al Treilea Reich, scrisă de americanul William L. Shirer.¹ Istoricii germani conservatori s-au opus acestui proces de devalorizare: cazul, cu deosebire, al lui Gerhard Ritter, care n-a încetat să conteste filiația dintre Germania bismarckiană, respectiv wilhelmiană, și Reichul lui Hitler.² Culpabilizarea Germaniei s-a dovedit însă pe placul unei noi generații de istorici. „Lovitura“ istoriografică a dat-o în această privință Fritz Fischer, cu faimoasa sa carte publicată în 1961 privitoare la scopurile Germaniei în Primul Război Mondial.³ Fischer detalia planurile expansioniste ale Germaniei și o considera principala vinovată pentru declanșarea conflagrației. Vina pentru un singur război putea fi doar a lui Hitler; vina pentru două războaie devenea însă o vină a Germaniei, a unei Germanii care, de la un regim la altul, își perpetuase natura agresivă. Cartea lui Fischer – comentează istoricul Heinrich A. Winkler – „a avut efectul unei eliberări: ea a retras orice fundament științific versiunii național-germane tradiționale, care nega orice responsabilitate specifică a Imperiului german în Primul Război Mondial. La al XXVI-lea congres al istoricilor germani, care a avut loc în octombrie 1964 în Berlinul occidental, teza lui Fischer s-a impus cu mare majoritate la capătul unor dezbateri animate“.⁴ „Efectul unei eliberări“! Germanii aveau satisfacția de a se elibera de propriul trecut. Câștiga teren imaginea unei Germanii occidentale complet detașate de fostul stat național german: un stat democratic nou, născut la „momentul zero“ 1945. De aici și atitudinea mai multor intelectuali care s-au opus oricărui gând de reîntregire a țării. O Germanie scindată pe vecie le

părea a fi atât o pedeapsă meritată pentru Auschwitz și pentru celelalte rățaciri ale trecutului, cât și o garanție față de primejdia renașterii statului național care făcuse atât rău de-a lungul scurtei sale existențe. Din nefericire pentru ei, reunificarea din 1990 (și tot comportamentul ulterior al Germaniei) le-a infirmat fără drept de apel opțiunea politică.

Într-un prim moment, perspectiva unei Germanii „întregi“ renăscute a provocat un val de emoție printre partenerii europeni. Margaret Thatcher, încă prim-ministru al Marii Britanii, s-a pronunțat pe șleau împotriva. „I-am bătut de două ori, și acum iată-i din nou“, ar fi exclamat cu ciudă Doamna de Fier. Germania wilhelmiană, Germania nazistă și Germania democratizată a lui Helmut Kohl tot Germania era până la urmă! Nici Franța, aliatul cel mai apropiat, prin președintele Mitterrand, bunul prieten al cancelarului Kohl, nu s-a arătat prea încântată. Desigur, nici vorbă nu putea fi de revenirea la frontierele din 1937. Dar chiar granițele din 1945, adică, simplu, alipirea Germaniei de Est, o țară, ca populație, de aproape patru ori mai mică decât Germania occidentală, puteau să pară o extindere îngrijorătoare. Germania redevenea țara cea mai mare și cea mai puternică din Europa. Aceeași țară care declanșase două războaie mondiale. Pentru care aspirase să domine continentul. Și dacă acum, în sfârșit, acest proiect îi va reuși, nu prin război, ci prin mijloace pașnice, ca o consecință a superiorității ei demografice și economice? L-am auzit atunci pe un universitar italian (și nu era singurul care să-și facă asemenea griji) susținând necesitatea integrării Rusiei în Uniunea europeană, așadar o Europă până la Vladivostok. Argumentul avea greutate: ar fi fost singura soluție pentru ca Germania să nu domine din nou Europa. Slavă Domnului, există și o Rusie!

Între timp, spiritele s-au calmat. Germania a avut mari dificultăți în „asimilarea“ Germaniei de Est. Dinamica ei economică a scăzut considerabil; natalitatea e la un punct foarte jos, populația îmbătrânește, iar numărul locuitorilor scade de la un an la altul. În câteva decenii, dacă se mențin tendințele actuale, Franța, cu o natalitate în creștere, va ajunge să depășească Germania. Marja de superioritate demografică și economică de care încă dispune este departe de a-i putea asigura o poziție hegemonică în Europa, și cu atât mai puțin în lumea globalizată de astăzi. Dacă se caută un candidat la hegemonie, ar trebui privit mai atent spre China, nicidecum spre Germania.

Pasiunile liniștindu-se în prezent, rămâne – ceea ce e mai puțin simplu – să se normalizeze și trecutul. Se face simțită preocuparea de a pune capăt „excepției germane”: o Germanie „altfel” decât celelalte națiuni, motiv de orgoliu pentru germani până la 1945, motiv de inconfort după 1945. Până la reunificare, democrația a fost marele mit fondator al Germaniei occidentale (de altfel, și nu oricum, ci înscris chiar în numele țării, și al mai puțin democratice Germanii Democrate). Redevenind un stat național, Germania își asumă însă inevitabil și trecutul său de stat național. Și e greu să pretinzi cuiva să suporte un trecut predominant negativ. Capitala țării ar fi putut să rămână la Bonn. În mod semnificativ s-a reîntors însă la Berlin, vechea capitală a Reichului (din 1871 până în 1945). Dacă se va reclădi, cum arată proiectul, și palatul regal și imperial al Hohenzollernilor, demolat de regimul comunist, s-ar face încă un pas spre readucerea istoriei în prezent. Construirea unui amplu monument al Holocaustului în inima Berlinului stă mărturie faptului că recuperarea unui anume trecut nu poate să însemne neglijarea altui trecut, ci asumarea deopotrivă a tot ce-a fost. Reechilibrarea istoriei se anunță însă o treabă anevoioasă: prea s-au adunat multe file la dosarul multiplelor „excepții” și vinovății germane. Heinrich A. Winkler, unul dintre istoricii germani de renume, a publicat o masivă și detaliată istorie politică a Germaniei în secolele XIX–XX; fidel liniei inaugurate de Fritz Fischer, nu găsește mai nimic bun țării sale până la 1945; după el, cheia „excepției” o constituie deficitul de democrație, societatea germană având de parcurs un drum lung și anevoios până să-și însușească valorile democratice de tip occidental.⁵

În afara Germaniei, evoluția interpretărilor se poate aprecia comparând cartea lui Shirer cu sinteza cea mai recentă asupra celui de-al Treilea Reich (și, dintre toate, cea mai documentată și mai echilibrată), aparținând istoricului britanic Richard J. Evans.⁶ S-a terminat cu „inevitabilitatea” nazismului. Rămâne totuși, după Evans, o „predispoziție”. Nu în sensul unor trăsături cu adevărat „excepționale”. Toate caracteristicile „negative” ale Germaniei bismarckiene și wilhelmiene (autoritarism, expansionism, naționalism, rasism, antisemitism...) se regăsesc, în grade și combinații diferite, și în celelalte țări europene. „Excepția germană” ar consta în faptul că doar în Germania toți acești factori „sunt prezenți în același timp și cu aceeași intensitate”.

Cea mai sensibilă reevaluare o întâlnim la câțiva dintre istoricii francezi ai Primului Război Mondial, care au renunțat să mai vadă în Germania marele responsabil al conflictului: o „reechilibrare“ și o nuanțare a răspunderilor, cu atât mai semnificativă cu cât vine dinspre Franța, cândva, principalul adversar. Și dacă se reevaluează Primul Război Mondial, înseamnă că trebuie reanalizat întregul proces care, pornind de aici, a condus spre deriva nazistă.

Până unde se poate merge în sensul normalizării istoriei Germaniei? Excepția nazistă rămâne, evident. Dar restul? Este excepția nazistă parte a unei mai cuprinzătoare excepții germane? Sau este o excepție chiar în raport cu restul istoriei germane? Două serii de întrebări se pun în această privință: Cât de asemănătoare sau cât de diferită, în raport cu „ceilalți“, a fost Germania de dinainte de nazism? Și care e partea ei de răspundere în declanșarea Primului Război Mondial, dat fiind că tot ce a urmat, și derivatele totalitare, și al Doilea Război Mondial, își au punctul de plecare în acest eveniment fondator al secolului al XX-lea?

Note

[1.](#) Alan J.P. Taylor, *The Course of German History*, Londra, 1945; William L. Shirer, *The Rise and Fall of the Third Reich*, New York, 1960.

[2.](#) Gerhard Ritter, *Das deutsche Problem*, 1962; *Staatskunst und Kriegshandwerk. Das Problem des Militarismus in Deutschland*, 4 vol., 1954–1968.

[3.](#) Fritz Fischer, *Griff nach der Weltmacht*, Düsseldorf, 1961; ediție în engleză: *Germany's Aims in the First World War*, New York, 1967.

[4.](#) Heinrich A. Winkler, *Der lange Weg nach Westen*, 2 vol., München, 2000; am citat după ediția franceză: *Histoire de l'Allemagne, XIXe-XXe siècle. Le long chemin vers l'Occident*, Paris, 2005, p. 669.

[5.](#) Heinrich A. Winkler, *op. cit.*

[6.](#) Richard J. Evans, *The Third Reich*, 3 vol., Londra, 2003–2008; ediție franceză: *Le Troisième Reich*, 3 vol., Paris, 2009; în curs de publicare și în limba română: *Al Treilea Reich*, vol. I, ed. RAO, București, 2010.

A fost Germania mai naționalistă?

Două modele s-au confruntat în procesul constituirii națiunilor: pot fi numite modelul francez și modelul german.² Primul este politic, al doilea etnic. Deosebiriile dintre ele se explică prin istorie. Națiunea franceză s-a format în interiorul unui stat vechi de secole, mult anterior fenomenului național; stat unificat și consolidat fără încetare de un lung șir de regi, a căror operă a fost continuată și desăvârșită de Revoluție și de regimurile ulterioare. S-au împletit astfel într-un trunchi comun și treptat s-au omogenizat elemente inițial disparate: în vremea Revoluției, majoritatea francezilor încă nu vorbeau franțuzește. Ceea ce i-a adunat nu a fost identitatea etnică, ci un proces politic consecvent. Germania însă nu exista; e o întrerupere de veacuri între imperiul medieval și statul național modern. Exista doar un spațiu german, extrem de fragmentat politic, însă legat prin limbă și cultură.

Proiectul german aspira să-i reunească pe toți germanii; proiectul francez urmărea (și a și reușit) să-i transforme în francezi chiar pe cei care la origină nu erau francezi. Indiferent de variante, națiunea se definește ca o mare solidaritate: este solidaritatea supremă. Nimic nu-i stă deasupra; nimic nu e de egală importanță; totul îi este subordonat. De aceea, nu poate fi vorba de națiune cât timp au predominat alte tipuri de solidaritate: de clasă, religioase sau regionale. Acestea fie că fragmentau în sens social sau teritorial spațiul viitoarelor națiuni, fie că tindeau spre soluții de unitate peste frontierele existente (precum, în Evul Mediu occidental, Biserica, Imperiul, sau cultura latină). Până și în secolul al XVIII-lea, chiar în ajunul afirmării decisive a fenomenului național, se manifestă un cosmopolitism al Luminilor, aristocratic și intelectual, opus în multe privințe apropiatei ideologii naționale.

Frederic cel Mare a ridicat Prusia la rangul de putere europeană, pregătind terenul puterii germane de mai târziu; vorbea însă și scria franțuzește și disprețuia cultura germană; prietenul său, Voltaire, este un mare francez, care n-a ezitat totuși să-l felicite pe regele Prusiei atunci când acesta i-a înfrânt pe francezi la Rossbach. Nici Frederic, nici Voltaire nu trăiau încă în era națiunilor! Dar tot cam atunci, Jean-Jacques Rousseau afirma în *Con-*

tractul social (1762) că suveranitatea aparține poporului, aşadar fiecărui membru al comunităţii în egală măsură. Şi, puţin mai târziu, Johann Gottfried Herder, în *Idei asupra filozofiei istoriei omenirii* (1784–1791), vedea lumea alcătuită din popoare, fiecare cu spiritul său propriu şi cu destinul său în lume. Imaginarul democratic stă la baza ideologiei naţionale; popoarele îşi asumă destinul (cel puţin în sens simbolic, dacă nu şi în fapt). Revoluţia franceză a stimulat enorm aceste evoluţii, mai întâi prin instituirea în Franţa a noilor principii politice, apoi prin extinderea lor în Europa în urma războaielor revoluţionare şi napoleoniene, şi nu mai puţin prin rezistenţa popoarelor în faţa expansionismului francez. Ideologia naţională germană a căpătat contur în contextul a ceea ce a devenit un adevărat război de eliberare împotriva dominaţiei franceze.

Nu există o „reţetă” unică pentru a face o naţiune. Este nevoie însă de un „liant” puternic, oricare ar fi acesta. În Franţa, principiile revoluţionare şi valorile republicane. În spaţiul german, limba şi cultura (cu observaţia că limba literară, pornind de la traducerea Bibliei, este cea care a unificat un spaţiu lingvistic altminteri fragmentat). Teoretic, modelul francez poate fi considerat mai evoluat politic, fiindcă implică alegerea liberă a cetăţenilor, şi nu o simplă fatalitate „ereditară”. Sunt citate în acest sens vorbele lui Ernest Renan: „Naţiunea e un plebiscit de fiecare zi”. Sună frumos, dar aşa ceva, bineînţeles, nu se petrece în realitate. Franţa nu s-a făcut prin plebiscit! Singurele teritorii care au intrat în componenţa Franţei în urma unei consultări populare au fost Savoia şi Nisa la 1860 (dar, după ce, oricum, anexarea lor era gata decisă!). Francezii n-au acceptat nici măcar un referendum pentru Alsacia şi partea germanofonă a Lorenei la sfârşitul Primului Război Mondial, care ar fi avut darul să pună punct unei îndelungate dispute; li s-a părut mult mai normal să reia pur şi simplu, ca pe un drept incontestabil, provinciile pierdute cu o jumătate de secol în urmă.

S-ar putea ca modelul german să fie mai „primitiv”; este însă cel mai răspândit. Naţiunea înseamnă altceva decât etnia, dar în cele mai multe cazuri etniile alcătuiesc fundamentul naţiunilor moderne. Iar etnia este percepută de regulă prin limba vorbită într-o comunitate. Dintre toate elementele care pot fi luate în discuţie, *limba* este, aşadar, liantul cel mai obişnuit şi cel mai sigur. Se poate discuta la nesfârşit şi în contradictoriu ce înseamnă a fi german sau a fi francez. Dar este greu de contestat faptul că, înainte de a se identifica prin oricare alte „semne particulare”, germanul

vorbește nemțește, iar francezul, franțuzește. Dacă în Germania acesta a fost chiar punctul de plecare în conturarea spațiului național, în Franța este un rezultat la care s-a ajuns printr-o politică activă și insistentă de omogenizare culturală. În Franța nu mai există minorități, nu sunt limbi și culturi minoritare, nu s-au păstrat nici măcar dialectele limbii franceze. Toți francezii sunt francezi, în sens politic, firește, dar și în sens lingvistic și cultural (dificultatea fiind acum aceea de a-i integra la fel de bine și pe emigranți, din ce în ce mai numeroși, și mult mai diferiți decât au fost cândva bretonii, provensalii sau alsacienii, sub raport cultural și religios).

Până la urmă, cei mai mulți europeni au gândit mai aproape de modelul german decât de modelul francez. Tendința, destul de generală, a fost aceea de a transforma spații etnolingvistice în spații naționale. Departe, deci, de vreo excepție germană: excepția a fost mai curând Franța! Germania avea însă o problemă, în raport cu restul Europei: spațiul național german, definit prin trăsăturile sale etnice și lingvistice, se prezenta ca cel mai întins și mai populat de pe continent, cu excepția ansamblului rusesc. Bine-cunoscutul imn german *Deutschland über alles* îi definea cu precizie limitele:

„Von der Maas bis an die Memel,
Von der Etsch bis an den Belt“,

așadar, de la Meuse (Maas), fluviul care, paralel cu Rinul, se considera că mărginește spre vest teritoriul german, la Memel, orașul ultim din Prusia Orientală, și de la Adige, fluviul care străbate Tirolul de Sud, la strâmtoarea Belt, din dreptul provinciei Schleswig, provincie disputată între Germania și Danemarca. Pe lângă teritoriul care a ajuns efectiv să fie înglobat în „mica Germanie“ creată la 1871, intrau în acest ansamblu „ideal“ și ținuturile germane ale Imperiului austriac (austro-ungar): Austria propriu-zisă, Tirolul, Sudeții... Hărțile etnografice germane dinaintea Primului Război Mondial „anexau“ de asemenea Olanda, Flandra belgiană și Luxemburgul, limbile respective fiind considerate dialecte ale germanei (ceea ce lingvistic vorbind, nu e incorect: e greu de spus când un dialect încetează să mai fie un dialect și devine o limbă de sine stătătoare). Indiferent de apartenența lingvistică, Olanda, cel puțin, era de multă vreme o națiune de sine stătătoare, una dintre cele mai bine conturate ale continentului. Unii ideologi, precum Friedrich List (înainte de mijlocul secolului al XIX-lea), o văzuseră

totuși integrată într-o confederație germană, alții, mai realiști, îi recunoșteau specificitatea.

Controversa în jurul Alsaciei și Lorenei germanofone a ilustrat în maniera cea mai dramatică opoziția dintre modelele francez și german. Din punct de vedere francez, alsacienii erau incontestabil francezi, originea lor germană și dialectul german pe care-l vorbeau neavând nici o legătură cu apartenența națională; pur și simplu, ei aleseseră să fie francezi. Potrivit modelului german, dimpotrivă, alsacienii erau germani, fără nici o discuție, pentru simplul motiv că... erau germani. Fiecare avea dreptate, din punctul său de vedere, iar o dreptate absolută în chestiunea aceasta nici nu există. Alsacia a fost anexată de Germania la 1871, fără ca locuitorii ei să fie întrebați, și supusă unei politici de germanizare; dar și Franța o anexase mai înainte, tot fără a-i întreba pe locuitori, și procedase, cum prea bine știa (mai subtil și mai eficient decât Germania), la francizarea ei (după același criteriu, hărțile etnografice germane îi extrăgeau din spațiul francez și pe bretoni, pe basci și pe corsicani; uneori trasau și o linie mai discretă, care îi separa și pe francezii din nord de francezii din sud).

Formula „de la Nistru pân' la Tisa“, care definește România ideală, este echivalentul perfect al versurilor amintite din *Deutschland über alles*: o Românie întinsă până la marginile teritoriului locuit de români (chiar dacă, spre Tisa, românii sunt mult mai puțini decât ungurii!). Până la 1918, Ungaria Mare (în cadrul monarhiei austro-ungare) s-a aliniat modelului francez, „generos“, dar mai cu seamă asimilator: o singură națiune, națiunea ungară, care-i îngloba atât pe maghiari, cât și pe celelalte naționalități (români, slovaci, sârbi, croați, germani). Naționalitățile, la rândul lor, se opuneau asimilării, în spiritul modelului concurent german, care a justificat în cele din urmă desprinderea de Ungaria și crearea sau întregirea mai multor state naționale, după criteriul etnic/lingvistic. Rămăși în Ungaria aproape fără minorități și împărțiți ei înșiși între diverse state (Slovia și România în principal), maghiarii au trecut de la modelul francez, care nu le-ar mai fi servit la nimic, la modelul german, pentru a-i ține împreună, cel puțin în sens cultural, pe toți cei care, peste frontiere, au o origină și o limbă comună.

Când însă Serbia adună în jurul ei o bună parte a slavilor sudici, formând Iugoslavia, sau atunci când cehii și slovaci alcătuiesc o singură țară, modelul german e dus chiar mai departe decât în cazul Germaniei, alăturând

popoare, cu limbi, ce e drept, asemănătoare, dar care s-au dovedit în cele din urmă prea diferite pentru a trăi împreună. Ținând seama de toate aceste exemple, nu apare nimic „scandalos“, exagerat sau inedit, în aspirațiile naționale germane. O Germanie Mare ar fi cuprins mai puține minorități decât România Mare, ca să nu mai vorbim de Ungaria Mare, și ar fi fost mai autentic națională decât Iugoslavia sau Cehoslovacia. Și albanezii visează la o Albanie Mare, și bulgarii au vrut o Bulgarie Mare, iar românii chiar au reușit să înfăptuiască România Mare. Germania Mare ar fi fost însă mult mai mare decât oricare dintre statele europene care s-ar fi extins până la ultimele limite etnice și incomparabil mai puternică și, în consecință, amenințătoare pentru echilibrul continentului.

Note

[7](#). Cu privire la națiune și, în continuare, la democrație, precum și la alte aspecte istorice, trimit la lucrările mele: *Două secole de mitologie națională*, Humanitas, București, 2005; *Mitul democrației*, ed. a II-a, Humanitas, București, 2007; *Occidentul. O interpretare istorică*, Humanitas, București, 2007.

A fost Germania mai puțin democratică?

Răspunsul este fără ezitare: da, înainte de Primul Război Mondial, Germania a fost mai puțin democratică în comparație cu principalele țări occidentale, Franța, Marea Britanie și, dincolo de Ocean, Statele Unite ale Americii, ca și cu unele țări occidentale mai mici, Belgia și Olanda, de pildă.

Sistemul politic german instaurat la 1871 se înfățișa ca un compromis între moștenirea feudală, chiar absolutistă, și valorile moderne, liberale și democratice. Imperiul era o confederație alcătuită din 25 de state de dimensiuni foarte inegale: patru regate, restul mari ducate, ducate și principate, precum și trei orașe libere (Alsacia-Lorena, teritoriu al Imperiului, având un statut special). Alianță a principilor sau stat național cu adevărat? Una sau alta, sau amândouă, după interpretare. Statele dispuneau de o relativă autonomie, fiecare cu suveranul, guvernul și parlamentul său. Prusia era însă „mai egală” decât toate celelalte la un loc: însuma 60% din teritoriul și din populația țării. Regele Prusiei era și împărat al Germaniei, iar primul său ministru, cancelar al Imperiului. Influența Prusiei era, așadar, covârșitoare... și nu în sens democratic. Venea cu o lungă tradiție militaristă și autoritară. A rezistat până la capăt și în fața votului universal: parlamentul prusian era ales prin sufragiu inegal și indirect, pe trei clase de avere, ceea ce avantaja aristocrația funciară și marea burghezie. Statele, sau mai curând principii, își trimiteau delegați în Consiliul federal (Bundesrat). Democrația, atâta câtă era, se concentra în Reichstag, parlamentul întregii Germanii, singurul ales prin vot universal (masculin), egal și direct. Doar că guvernul nu depindea de Reichstag, cancelarul fiind numit sau destituit direct de împărat. Reichstagul avea însă prerogativa de a aproba bugetul, și în acest fel exercita un anumit control asupra guvernului. Rolul său a crescut constant până la Primul Război Mondial, fără a se face însă pasul decisiv al introducerii răspunderii guvernamentale. Împăratul dispunea de o gamă largă de puteri: guvernul depindea de el, și depindeau mai ales domeniile rezervate, care erau politica externă și armata. Armata, la rândul ei, se prezenta ca un corp privilegiat, un

soi de stat în stat, prea puțin controlată de factorul politic. Alcătuirea politică a Germaniei îmbina astfel elemente absolutiste (împăratul), feudale (principii, aristocrația funciară), militare (în tradiția militarismului prusac) și liberal-democratice (Reichstagul). Curioasă constituție pentru o țară care în multe privințe se afla în fruntea progresului european.

Curioasă mai ales privită de astăzi. În epocă, întârzierea politică a Germaniei, denunțată de unii, era văzută de alții ca o virtute. Fapt este că și democrația își are insuficiențele și riscurile ei, minimalizate în prezent, supraevaluate acum un veac. Există riscul unei derive populiste și, mai grav, riscul confiscării puterii în numele poporului. Masele sunt mai ușor de manipulat decât elitele. Totalitarismele s-au construit pe fundament democratic, de regulă într-o primă fază a democrației (perioada interbelică), în condiții de masivă nemulțumire socială și, adesea (nu e cazul Germaniei, dar al Rusiei și chiar al Italiei), de precaritate culturală. Mizeria și frustrarea maselor, ușor de atras în cursa promisiunilor și utopiilor, s-au împletit în mai multe cazuri cu teama de democrație a elitelor care, supraestimându-i pericolele, au preferat ceea ce părea a fi răul mai mic al unor regimuri de mână forte (cazul tipic al Germaniei în 1932–1933). În prezent, democrația funcționează relativ bine în spațiul occidental, nu doar grație propriului său mecanism, ci, în bună măsură, datorită nivelului economic atins și atenuării contradicțiilor sociale, în condițiile în care cea mai mare parte a populației a ajuns să aparțină clasei de mijloc. Greu de spus ce efecte ar avea asupra sistemului reîntoarcerea (ipotetică) la dezechilibrele majore ale anilor interbelici. Regimul politic al Germaniei imperiale se dorea a fi o îmbinare de principii democratice cu principii conservatoare și chiar autoritare, rezultatul (ideal) fiind echilibrul și controlul reciproc al diverselor puteri. Era un mecanism extrem de complicat, dar genul acesta de complicație instituțională poate fi o pavăză în fața posibilelor derive. Inclusiv pentru o democrație autentică, echilibrul puterilor (puterea care se opune puterii) nu e mai puțin esențial ca votul universal sau responsabilitatea guvernamentală. Germania era incontestabil un stat de drept. Se conducea după reguli conservatoare, însă după reguli. Puterea judecătorească era de asemenea bine organizată și suficient de autonomă, chiar dacă, și ea, de spirit conservator („există judecători la Berlin“, sunt vorbele – apocrife, dar semnificative – cu care morarul nedreptățit i s-ar fi adresat lui Frederic cel Mare într-o vreme când încă nimeni nu auzise de democrație). În ciuda unor

abuzuri (cum a fost dubla campanie anticatolică și antisocialistă a lui Bismarck), drepturile esențiale erau garantate: libertatea cuvântului, libertatea de întrunire și asociere, libertatea presei... Germania nu era prea democratică, dar nici nedemocratică!

Când regimul bismarckian sau wilhelmian este făcut răspunzător pentru evoluțiile naziste ulterioare, se trece prea repede peste faptul că nazismul nu a fost un fenomen conservator, ci unul revoluționar. A preluat, fără îndoială, o anume cultură a autorității și a personificării puterii prezentă în societatea germană, dar în contextul evoluțiilor democratice de după căderea Imperiului. N-ar fi fost posibil în vremea lui Bismarck și a lui Wilhelm II. L-a făcut posibil nu sistemul imperial, ci prăbușirea sistemului imperial.

O particularitate a Germaniei, stimulată de rapida ei creștere industrială, a fost amploarea căpătată de mișcarea socialistă. În ajunul Primului Război Mondial, Partidul Social-Democrat German, cu cei peste un milion de membri ai săi, era, de departe, cel mai mare partid al țării și cel mai mare partid socialist din lume (în fapt, cel mai mare partid din lume, pur și simplu). Puternic organizat, în spiritul unei ideologii republicane, anticapitaliste și antimilitariste, reușise să-și încadreze aderenții în tot felul de asociații complementare, culturale, educative, sportive... Era deja o altă Germanie! La alegerile din 1912 devine primul partid, ca reprezentare, din Reichstag: 110 mandate din totalul de 397, aproape 28%; ca număr de voturi, obținuse și mai mult, spre 35%: cu alte cuvinte, un german din trei votase socialist. Iarăși un dezechilibru german: acest partid, atât de influent, nu adera la sistem, se plasa el însuși în afara sistemului, și sistemul la rândul-i îl respingea. Între social-democrați și celelalte forțe politice nu se întrevedea o cale de conlucrare. Revine problema, deloc ușor de rezolvat, a ascensiunii ulterioare a nazismului. Solida tradiție socialistă, ca și, în partea opusă, tradiția aristocratică și conservatoare, ar fi trebuit să fie, în mod logic, obstacole decisive în fața tendințelor care au propulsat mai târziu nazismul. Un comentator politic n-ar fi dat, la 1914, decât șanse cu totul neînsemnate unui asemenea curent extremist. Discordanța fundamentală dintre stânga și dreapta, dintre social-democrați, apoi și comuniști, pe de o parte, și partidele „burgheze“ pe de alta, aveau să degajeze un culoar, pe care naziștii vor ști să-l folosească, însă aceasta doar în condițiile speciale create de Primul Război Mondial.

„Drumul lung al Germaniei spre Occident“, cu alte cuvinte anevoioasa asimilare a modelului democratic occidental, ar oferi – pentru unii istorici – cheia nefericitelor experimente din istoria acestei țări. Marea Britanie și Franța, fiecare în felul său, simbolizează soluțiile concurente. Marea Britanie însă, vreme îndelungată, s-a remarcat mai mult prin liberalism și mai puțin prin democrație (dovadă, încetineala cu care s-a ajuns la votul universal, încă incomplet în 1914, sau prerogativele Camerei Lorzilor păstrate până în preajma războiului); și tocmai puternica armătură liberală i-a scutit pe britanici de alunecări autoritare sau totalitare. Cea mai avansată democrație europeană a secolului al XIX-lea a fost, fără îndoială, democrația franceză. Dar și cea mai capabilă de „surprize“. Confruntarea dintre cele „două Franțe“ (Franța monarhică și Franța republicană, Franța catolică și Franța laică...) a dus la repetate cutremure de proporții. Era și argumentul celor care opuneau ordinea germană dezordinii franceze. S-au transmis de asemenea în democrația franceză (până astăzi!) – cu rădăcini în absolutismul Vechiului Regim – o idee „monarhică“ asupra statului, tentația „unanimismului“ republican mai presus de interesele particulare, centralizarea excesivă și neacceptarea minorităților etnice și lingvistice. La 1848, nici o țară nu e atât de avansată pe calea democrației precum Franța. Pentru prima dată se aplică aici votul universal (masculin). Urmarea imediată este regimul autoritar al celui de-al Doilea Imperiu, în care s-a putut vedea, cu exagerare dar și cu o parte de dreptate, prefigurarea sistemelor totalitare ale secolului al XX-lea; Napoleon III și-a așezat regimul pe o bază populară, practicând dialogul democratic, direct, cu „masele“. Aproape un secol mai târziu, o Franță încă și mai democratică (în care tocmai avusese loc episodul Frontului Popular) a produs regimul de la Vichy, desigur, în condițiile speciale ale dezastruoasei înfrângeri din 1940, însă la fel de bine și nazismul german a fost o urmare a înfrângerii din 1918 și diverselor consecințe ale acesteia. Cert este că acest regim a relevat orientări existente în societatea franceză și deloc marginale: falia dintre cele două Franțe, tentația autorității, aflată la francezi în tandem contradictoriu cu refuzul autorității (liderul providențial apărând în persoana lui Pétain), clericalismul în dezacord cu valorile republicane laice, loialitatea îndoielnică față de Republică a unei bune părți din corpul ofițeresc, un antisemitism destul de răspândit... Avansata democrație franceză nu pare să fi fost mai bine imunizată contra derivelor antidemocratice decât imperfecta

democrație germană! Germania nu era mai „pregătită“ pentru nazism decât a fost Franța pentru „vichysm“. Ambele țări au fost împinse în această direcție de evenimente specifice.

A fost Germania expansionistă?

A fost, fără îndoială... la fel ca mai toate statele, mari sau mici, în epoca la care ne referim.

Germania s-a creat prin război – printr-o suită de războaie – și sunt istorici care văd, precum Fritz Fischer, din primele rânduri ale cărții sale, în maniera „nedemocratică” de constituire a Reichului un soi de păcat originar, sub semnul căruia stau evoluțiile ulterioare. Dacă unificarea s-a realizat de sus, asta nu înseamnă că n-a avut, implicit, și un sens democratic: germanii, în majoritate, o doreau, așa cum arătaseră deja la 1848, după cum doreau și respectarea particularităților și autonomiilor regionale, precum s-au și petrecut lucrurile. Fără război, nu s-ar fi putut merge până la capăt. Austria, mai întâi, trebuia scoasă din Germania, deoarece, cu imperiul ei ieșit mult în afara spațiului german, nici nu putea realiza unitatea în jurul ei, dar nici nu înțelegea să se retragă de bunăvoie din joc. Războiul cu Franța, de asemenea, era inevitabil: Prusia trebuia să-l facă, pentru a forța unitatea Germaniei, Franța trebuia și ea să-l facă, pentru a nu permite unitatea Germaniei. A fost o luptă pentru hegemonie în Europa și e inutil să ne întrebăm dacă răspunderea unei țări a fost mai mare sau mai mică decât a celeilalte.

Expansionismul Prusiei este „structural”, încă de la începuturile sale. Totuși, până la 1870, puterea expansionistă în Europa a fost prin excelență Franța. Și, bineînțeles, Rusia, la celălalt capăt al continentului. Expansionismul german a fost nevoit să se manifeste în spațiul îngrădit prin avansarea Rusiei spre vest și a Franței spre est. E drept, după 1815, Franța trăiește mai mult din amintiri, dar amintirile sunt încă vii, și întrețin dorința de revanșă. Frontiera naturală a Franței era considerată a fi pe Rin, acolo unde o împinsese Revoluția; Napoleon III are și el în vedere acest proiect „renan”, la care în cele din urmă pare a renunța, dându-și seama că e irealizabil. Dacă însă Franța ar fi fost victorioasă la 1870, frontiera Rinului revenea fără îndoială la ordinea zilei. Al Doilea Imperiu avea și soluții alternative: în lipsa Renaniei, eventual Belgia, sau cel puțin Luxemburgul. Până la urmă, germanii au fost cei care au anexat Alsacia și o parte din Lorena, dar n-au luat mai mult decât ar fi luat francezii, în cazul înfrângerii Prusiei. Pentru Alsacia-Lorena, exista măcar un argument, acceptabil sau

nu, de ordin etno-lingvistic și istoric, pentru Renania, de cealaltă parte, nu era decât pura dorință a Franței de a-și extinde teritoriul până la Rin.

După 1870 și până la sfârșitul Primului Război Mondial, Franța nu și-a mai putut permite să viseze o lărgire a granițelor sale; singurul gând, discret, se îndrepta spre Alsacia-Lorena, dar și recuperarea teritoriului pierdut părea problematică. Germania, la rândul-i, s-a putut mulțumi un timp cu ceea ce realizase: luase locul Franței, ca primă putere continentală. Prioritară pentru Bismarck a fost politica de alianțe, pentru a nu permite Franței, ea singură mai slabă decât Germania, să realizeze o coaliție antigermană. Pentru Cărmăzărul de fier era mai important ca Germania să aibă prieteni decât să-i sperie pe ceilalți printr-un prea mare apetit de putere. Istoria i-a dat dreptate: la ce i-a servit Germaniei să fie „cea mai puternică“, dar împotriva tuturor?

S-a petrecut însă un fenomen istoric extraordinar: uluitoarea creștere a Germaniei, fără precedent în istoria Europei. Reichul creat la 1871 avea cam aceeași întindere cu Franța (540 000 km² față de 536 000 km²) și o populație puțin mai mare ca aceasta. Însă de la 39 milioane de locuitori la 1871, Germania ajunge în 1914 la 67–68 milioane, în timp ce în același interval Franța abia crește de la 38 la 40 de milioane, iar Marea Britanie de la 35 la 45. Avantajul demografic al Germaniei devine astfel covârșitor. La fel de repede crește și economia, Germania depășind nu numai Franța, ceea ce se petrece imediat după războiul franco-prusian, ci și Marea Britanie (în preajma Primului Război Mondial). Potrivit unei estimări statistice, în 1870 Germaniei îi revenea 6,5% din PIB-ul mondial, Franței tot 6,5%, iar Marii Britanii 9%; în 1913, Germania ajunge la 8,7%, în timp ce partea Marii Britanii scade la 8,2%, iar a Franței la 5,3%. Germania devenea astfel prima putere economică a Europei și a doua din lume, după Statele Unite (8,8% din PIB-ul mondial în 1870, 18,9% în 1913).⁸ Economia germană excela aproape în toate, și cu deosebire în tehnologiile și ramurile cele mai noi, precum industria chimică, produse farmaceutice, aparatură electrică... Franța fusese multă vreme cea mai mare putere teritorială a Europei, iar Anglia cea mai mare putere economică. Acum, Germania se instalează în frunte, ocupând atât locul Franței, cât și al Angliei. Și nu erau doar economia și numărul oamenilor. În ciuda strălucirii literelor și artelor în Franța și a primatului pe care franceza încă îl mai avea ca limbă a elitelor și

a diplomației, se poate considera că, în multe privințe, Germania devenise și prima putere culturală a lumii, în mod cert prima putere științifică. Instrucția elementară era mai răspândită în Germania decât în oricare dintre celelalte mari state. Universitățile germane erau cele mai reputeate. Îi revenea Germaniei primul loc și la producția de carte, unde depășea cu mult numărul de titluri publicate în oricare altă țară (și la acest capitol sporurile sunt impresionante de la un an la altul: 10 108 de titluri în 1870, 14 941 în 1880, 18 875 în 1890, 24 792 în 1900 ...).⁹ Nimic nu este însă mai semnificativ decât însumarea premiilor Nobel științifice. Iată cum se prezintă tabelul acestora pentru perioada 1901–1918 (în paranteză, numărul laureaților, în cazul când unele premii au fost acordate la două sau trei persoane; câte un premiu pentru medicină au mai primit Austria, Danemarca și Spania).

Țara	Germania	Franta	Marea Britanie	SUA	Olanda	Suedia	Italia	Elveția	Rusia
Fizică	6	2 (4)	4	1	3 (4)	1	1	–	–
Chimie	7	3 (4)	2	1	1	1	–	1	–
Medicină	4	3	1	–	–	1	1	1	2
Total	17	8 (11)	7	2	4 (5)	3	2	2	2

Supremația științifică a Germaniei reiese din acest tabel în toată splendoarea ei: tot atâtea premii Nobel câte au adunat Franța, Marea Britanie și Statele Unite la un loc!

Asemenea succese, ieșite din comun, au creat în Germania un complex de superioritate, însoțit însă și de un complex de frustrare și de nesiguranță: un amestec periculos! Spre 1900, se amplifică sentimentul unei nedreptăți: țara ar merita o poziție internațională mai înaltă, însă se lovește de pozițiile deja ocupate, cu mai puțin merit, de ceilalți. Se adăuga și teama unei încercuiri, nu lipsită de fundament, dată fiind așezarea Germaniei chiar în centrul Europei. Marea Britanie era invulnerabilă prin condiția ei insulară; Franța era vulnerabilă la frontiera sa estică, iar Rusia la frontiera vestică; Germania, în schimb, era vulnerabilă pe toate frontierele, silită, în cazul coalizării celorlalți, să lupte pe două sau mai multe fronturi. Tot mai puternică Germania, și tot mai nesigură.

Ceea ce caracterizează jocul de putere în epocă este foamea de spațiu. Statele simt nevoia să se extindă. Marea Britanie își constituise cel mai

întins imperiu mondial, în fapt cel mai mare imperiu care a existat vreodată: 37,5 milioane de km², în faza de maximă extindere, în perioada interbelică. Franța îi urmează, cu un domeniu colonial care atinge 11,5 milioane de km². Până și mica Belgie sfârșește prin a anexa Congo, o colonie de 80 de ori mai întinsă decât metropola. Rusia avansează în toate direcțiile; Statele Unite, de asemenea, înghițind și o bună parte din teritoriul mexican. Și Austro-Ungaria face un pas mai departe, în Balcani, anexând Bosnia și Herțegovina, fără să intuiască complicațiile care vor rezulta de aici. Pările mici, când au ocazia, nu sunt mai puțin hrăpărețe decât cele mari, ajungând până la a se încăiera între ele pentru un plus de teritoriu; exemplu clasic: conflictele din Balcani.

În vremea lui Bismarck, Germania e prudentă: mai puțin expansionistă dacă o comparăm cu celelalte mari puteri. Își constituie un Imperiu colonial, în cea mai mare parte în Africa, cu ceea ce rămăsese încă neocupat (Africa Germană de Est, Africa Germană de Sud-Vest, Togo, Camerun), de dimensiuni relativ modeste comparat cu ale celorlalți: vreo 3 milioane de kilometri pătrați. Intervine apoi „presiunea“. Presiunea „obiectivă“, prin creșterea considerabilă umană și economică a Germaniei, presiune mentală, prin imprimarea convingerii că Germaniei i se cuvine mai mult. Rezultatul însă, departe de a se conforma reputației germane de ordine, este o mișcare complet dezordonată, cu obiective ambițioase, dar prea generale, insuficient ierarhizate, și cu tactici contradictorii, chiar haotice. Germania vrea ceva, vrea din ce în ce mai mult, dar nu știe prea bine ce vrea. Departe de siguranța afișată: ceea ce domnește e nesiguranța. În faimoasa lui carte, Fritz Fischer a adunat tot ce a trecut prin capul germanilor în materie de expansiune, lăsând impresia că am avea de-a face cu un proiect coerent, minuțios pus la punct. În fapt, politica germană postbismarckiană e prost coordonată și păcătuiește tocmai prin lipsa de sistem și de obiective clare.

Venită mai târziu la masa celor mari, Germania face exerciții de imitație. Mai întâi, preia modelul francez, de hegemonie continentală. Bismarck chiar îi împinge pe francezi să-și facă de lucru în colonii, pentru ca Germania să se miște nestingherită în Europa. Apoi, odată cu Wilhelm II, se manifestă fascinația modelului britanic: expansiunea mondială, coloniile, mărire, flota...

Direcțiile posibile de expansiune erau multiple și confuze. Mai întâi, Germania nu se desăvârșise nici măcar ca stat național. Un mare număr de germani trăiau în Austro-Ungaria (potrivit datelor din 1900, peste 9 milioane în Austria și peste 2 milioane în Ungaria: mai mult de o treime din populația Austriei și cam 11% din numărul locuitorilor Ungariei). În cazul dezmembrării monarhiei habsburgice, teritoriile compact germane ale Austriei s-ar fi alăturat în mod firesc Germaniei (cel puțin, în sensul concepției germane despre națiune). Oricum, cu Austro-Ungaria relațiile nu puteau fi decât speciale; era ea însăși o întruchipare a germanității în mersul ei „civilizator” spre Est. Împreună, Germania și Austro-Ungaria alcătuiau un mare bloc al Europei Centrale, populat de germani în cea mai mare parte, iar în rest de diverse popoare (slavi, unguri sau români) care purtau deja o amprentă culturală germană. „Sudarea” celor două monarhii într-un bloc unic avea să-și găsească expresia cea mai elaborată în cartea lui Friedrich Naumann, *Mitteleuropa*, apărută în 1915. În sens mai larg, o Europă Centrală aflată sub influență germană putea cuprinde și țări aflate dincolo de Austro-Ungaria: România, Balcanii și, eventual, eliberate de sub stăpânirea rusească, Polonia și țările baltice. În jumătatea răsăriteană a Europei se aflau nenumărate „insule” de populație germană, rezultat al unor valuri de colonizare succesive, din Evul Mediu până în secolul al XIX-lea: în Ungaria, Transilvania și Banat, în Galiția și Bucovina, în Rusia, din ținuturile baltice până pe Volga, trăiau cu totul mai multe milioane de etnici germani, pe care Germania ar fi putut conta într-un proiect de expansiune spre Est. De altfel, ideologia statului-națiune se combina în imaginarul politic german cu nostalgia Imperiului, un simbol care depășea simpla unificare a teritoriilor germane. Germania se înfățișa ca națiunea imperială prin excelență, cea care deținuse Imperiul în Evul Mediu și căreia îi revenea în continuare o misiune hegemonică. Era, într-un fel, corespondentul occidental al Rusiei, care și ea se considera investită cu o misiune imperială („a treia Romă”).

În ce privește proiectele de expansiune extraeuropeană, motivele de satisfacție s-au combinat tot timpul cu frustrările și cu sentimentul unei nedrepte inferiorități. Germania avea un imperiu colonial care nu-i folosea prea tare. Cu el sau fără el, ponderea ei economică ar fi fost cam aceeași. În 1913, 37,2% din exporturile Marii Britanii mergeau spre Imperiul său colonial, de unde proveneau 24,9% din importuri; Franța, în relația cu

propriul imperiu, exporta 13% și importa 9,4%.¹⁰ Coloniile germane abia apar în statisticile comerciale, cu câteva zecimi de procent. S-ar zice că Germania nici nu merita să le aibă! Nu reușise să colonizeze un teritoriu care să-i aparțină, în ciuda unei emigrații foarte importante pe parcursul celei de-a doua jumătăți a secolului al XIX-lea (emigrație precumpănitor rurală, în scădere odată cu procesul de industrializare, de la cifre care în anii 1880–1890 depășesc 100 000, uneori chiar 200 000 anual, la efective oscilând în jur de 30 000 după 1895). Marea majoritate a emigranților germani s-au îndreptat spre Statele Unite (între 6 și 7 milioane din 1820 până la începutul secolului al XX-lea).¹¹ Zeci de milioane de americani au „sânge german“. Germanii s-au asimilat însă repede și au fost astfel „pierduți“ pentru „țara-mamă“. Proporția lor în amalgamul american n-a determinat vreo înclinare sensibilă spre Germania, lipsă de atașament care s-a putut observa cu prilejul celor două războaie mondiale.

La distanță de Statele Unite, a doua, de fapt ultima destinație semnificativă a emigranților germani, a fost Brazilia; în sudul acestei țări, o comunitate germană, apreciată la începutul secolului al XX-lea la circa 350 000 de persoane, a reușit să-și mențină identitatea: înglobată, totuși, într-o mult mai numeroasă populație negermană. Și aceștia, până la urmă, au fost pierduți pentru Germania. În total, atâtea milioane de germani, care, teoretic vorbind, ar fi putut alcătui undeva (dar unde?) o „nouă Germanie“.

Germania încearcă peste tot. Își afirmă prezența în China, unde capitalul german ajunge să fie pe locul al treilea, după cel britanic și rusesc (20,9% din totalul capitalului străin în 1902). Capătă și concesiunea portului Quingdao. În 1900, revolta „boxerilor“ este înfrântă de forțele unei coaliții internaționale aflate sub comanda generalului german Waldersee: motiv de orgoliu, mai ales pentru exuberantul Wilhelm II. E vremea când în imaginarul occidental se afirmă tema „pericolului galben“, iar Kaiserul își descoperă misiunea istorică de a se pune în fruntea civilizației europene pentru a-i descuraja pe „noii huni“.

Un teren mai apropiat este însă Imperiul Otoman, cu care formele de cooperare se înmulțesc, atât în plan economic (concesiunea căii ferate Constantinopol–Bagdad, acordată în 1903), cât și politic și militar (misiunea germană trimisă în 1909 pentru a reorganiza armata turcă). S-au schițat și proiecte de colonizare, în Anatolia, în Palestina și Siria, în

Mesopotamia, dovedite cu totul iluzorii. Avantajele atragerii Imperiului Otoman în orbita germană rămâneau să se verifice; până una-alta, pătrunderea Germaniei în regiune a avut efectul de a-i neliniști atât pe ruși, cât și pe britanici.

Germania reușește „performanța” de a părea mai agresivă decât era în realitate. Urmărește, desigur, și avantaje reale de putere. Vrea însă și să fie luată în seamă, mereu cu sentimentul că noua ei statură mondială nu e recunoscută îndeajuns. Doar că era într-adevăr greu de făcut distincția între bluf și amenințare reală. Specialistul în materie se arată a fi, fără concurență, Wilhelm II însuși. Personaj teatral și exaltat, el exprimă, cu asupra de măsură, dorința nației sale de a inspira respectul celorlalți.

Cele două crize marocane ilustrează foarte bine distanța dintre teatru și realitatea politică. Pentru a nu lăsa Franța să-și facă de cap în Maroc (și, în plus, pentru a testa soliditatea „antantei” franco-britanice), Germania dă două lovituri spectaculoase, dar cam goale de conținut. În 1905, Wilhelm II debarcă intempestiv la Tanger, de data aceasta nici măcar din proprie inițiativă („une fois n’est pas coutume“!), ci presat de cancelarul von Bülow. În 1911, un vas de război german pătrunde în rada portului Agadir. De fiecare dată, Germania se trezește izolată. După prima criză nu primește nimic, un deznodământ umilitor. După cea de-a doua îi recunoaște Franței dreptul de protectorat asupra Marocului, primind în schimb o fâșie de pământ, fără mare valoare, la granița Camerunului. E clar că Franța ieșea mai câștigată. Acțiuni, evident, neinspirate și periculoase pentru pacea lumii. E însă curios cum vina i se atribuie Germaniei și deloc Franței. Nu Germania, ci Franța începuse expansiunea în Maroc, expansiune căreia astăzi i-am spune agresiune. Avea Franța mai multe drepturi acolo decât Germania? În prezent, răspunsul ar fi clar: nici Germania, dar nici Franța nu aveau vreun drept. Pe la 1900, răspunsul era invers: toți europenii au drepturi asupra „neeuropenilor”, drepturi „egale”, așa cum se împărțiseră în China, de ce nu și în Maroc?

Lipsa de inspirație a politicii germane apare clar în pariul său naval. O mare flotă de război este ceea ce își dorește Wilhelm II și ceea ce amiralul Tirpitz reușește să înfăptuiască în puțini ani. O mare flotă de război, pentru ce? Ea nu putea deveni chiar atât de mare, încât să surclaseze flota britanică și să primejduiască arhipelagul britanic. Era însă de natură să-i indispună pe britanici și chiar să-i arunce în tabăra adversă Germaniei. Întrebarea e dacă,

în aceste condiții, jocul merita cu adevărat să fie făcut. De altfel, chiar pentru responsabili proiectului, nu era prea clar la ce servește acesta. Pentru împărat, esențială era prezența Germaniei în lume și protejarea liniilor sale comerciale. Pe Tirpitz îl interesa, dimpotrivă, echilibrul naval în Marea Nordului. Nu e limpede în ce scop. Verificarea, de altfel, s-a făcut. În 1916, germanii au câștigat, în Marea Nordului, bătălia navală a Iutlandei (bătălia de la Skagerrak, în terminologia germană), singura mare înfruntare pe ape din Primul Război Mondial. După care, navele germane s-au retras în porturi, și acolo au rămas. Egalitatea navală în Marea Nordului n-a servit decât pentru simbolistica unei bătălii câștigate, aproape uitată printre detaliile unui război pierdut. Marele paradox este însă acela că Wilhelm II dorea prietenia Angliei (cum o dorea de altfel și pe a Rusiei!). Flota era pentru el și un mijloc de a se înălța în ochii acestui popor, pe care-l detesta și-l iubea totodată (era, de altfel, nepotul reginei Victoria). Până în momentul când Anglia a intrat în război, nici el, nici principalii responsabili politici germani n-au crezut că britanicii vor face pasul decisiv. Deși îi provocaseră fără încetare. Fusesse însă în bună parte un joc de orgoliu. Vina englezilor: l-au luat în serios. *Realpolitik* este totuși un cuvânt german: germanii însă păreau a-l fi uitat.

Cu tendințele ei de afirmare, manifestate în toate direcțiile, și care evident nu puteau toate să reușească – și în bună parte nu erau decât manifestări de orgoliu – Germania a sfârșit prin a indispune aproape pe toată lumea. Ne putem întreba dacă, dovedind mai multă prudență, lucrurile s-ar fi petrecut altfel. Nu e deloc sigur. Rusia urmărea – și încă mult mai ferm și mai consecvent decât Germania – un plan de expansiune în Europa Centrală și în Balcani, până la Constantinopol. Miza în acest sens pe solidaritatea slavă, popoarele slave (chiar dacă de altă religie și de altă cultură) alcătuind o majoritate în monarhia habsburgică, iar în Balcani, pe lângă ideea slavă, manifestându-se și solidaritatea creștin-ortodoxă în fața Imperiului Otoman. Rusia era cel puțin în aceeași măsură expansionistă ca Germania, probabil chiar mai mult. Susținerea pe care Germania, în mod firesc, o acorda Austro-Ungariei (celuilalt mare stat german) a așezat-o în contradicție cu Rusia atât în Europa Centrală (ocupată în mare măsură de monarhia habsburgică), cât și în Balcani, unde austro-ungarii, care anexaseră Bosnia și Herțegovina, aveau poziții și interese de apărut; infiltrarea Germaniei în Imperiul Otoman, dușmanul secular al Rusiei și o cale de acces spre Asia

Centrală, unde Rusia avea propriile interese, n-a făcut decât să ascute neînțelegerile. Marea Britanie, la rândul ei, avea o problemă simplă, dar esențială: echilibrul european. Cândva, acesta fusese dezechilibrat în favoarea Franței: de unde și îndelungata politică antifranceză a britanilor. Acum, statul cel mai puternic era Germania: opțiunea britanică nu era greu de ghicit (poate doar pentru oamenii politici germani!), cu atât mai mult cu cât se adăuga și îngrijorarea stârnită de înarmarea navală.

Germania n-a fost mai agresivă decât ceilalți; a avut însă – și a plătit pentru asta – o politică mai proastă decât a celorlalți.

Note

[8.](#) Angus Maddison, *The World Economy*, vol. 2, *Historical Statistics*, OECD, 2006, p. 641.

[9.](#) „Verlagsbuchhandel“, în *Brockhaus' Konversations-Lexikon*, vol. 16, Leipzig, 1903, p. 270.

[10.](#) Jacques Marseille, „Les colonies, une bonne affaire“, *L'Histoire*, iulie 1984, pp. 122–126.

[11.](#) Statistici detaliate și comentarii privitoare la curente migratorii ale secolului al XIX-lea, în lucrarea lui René Gonnard, *L'Emigration européenne au XIXe siècle. Angleterre-Allemagne-Italie-Autriche-Hongrie-Russie*, Paris, 1906.

Mai rasiști?

Germanii erau și rasiști... ca mai toți europenii, occidentalii îndeosebi și nordicii în primul rând. În secolul al XIX-lea – cu prelungiri notabile și în veacul următor – ideea socotită „corectă” nu era nicidecum egalitatea raselor, ci, dimpotrivă, inegalitatea dintre ele. Un discurs „egalizator” putea să pară cel mult un paradox curios. Ierarhia era bine stabilită: albi sus, galbenii la mijloc și negrii jos (rasa neagră fiind multă vreme considerată o specie intermediară între omul alb și maimuța). Clasificările rasiale se rafinează de-a lungul secolului, rasele principale fragmentându-se în tot felul de rase secundare, inclusiv în Europa „albă”.

Excelența biologică și intelectuală tinde să migreze spre nord. Teoriile rasiale nu fac decât să urmeze mersul istoriei. Primele civilizații sunt meridionale și răsăritene. S-a petrecut apoi o deplasare spre vest, dinspre Mediterana orientală (Egipt, Siria, Grecia) spre Mediterana occidentală (Italia). Și, în sfârșit, destul de târziu, de prin secolul al XVII-lea, nordul, mai precis nord-vestul Europei, s-a așezat în avangarda civilizației, urmat de nordul american. Pe vremea lui Cezar sau a lui Leonardo da Vinci, cine s-ar fi încumetat să-i proclame pe „germanici” superiori italienilor? În secolul al XIX-lea, raporturile se inversaseră însă complet, în defavoarea sudului.

Nivelurile discursului rasial sunt totuși diferite.¹² Există o antropologie științifică, făcută de profesioniști, și o antropologie vulgarizatoare, sensibil mai ideologizată și, adesea, cu mai multă priză la public. Antropologii germani de renume, în perioada bismarckiană și wilhelmiană, se remarcă în genere prin moderație și simț al nuanțelor. De orientare predominant liberală, ei se opun cultului rasei germane „pure”, după cum nu agreează nici antisemitismul. E caracteristică în acest sens polemica iscată între Rudolf Virchow și antropologul francez Quatrefages. Cel din urmă denunța unificarea Germaniei drept o „eroare antropologică”, dat fiind că „rasa prusiană”, coruptă prin elemente slave și finice, ar diferi de „adevărata rasă germană”. Virchow îi atrage atenția că națiunea nu are nimic de a face cu profilul rasial al unei populații. Francezul e cel care judecă în termeni rasiali, în timp ce germanul se dovedește mai apropiat decât el de concepția

„franceză“ a națiunii! Numele de prim rang ale antropologiei germane ajung să pună sub semnul întrebării însuși conceptul de rasă; Felix von Luschan combătea, în lucrarea *Volker, Rassen, Sprachen*, apărută în 1922, „decuparea omenirii în grupuri artificiale, pornind de la culoarea pielii, lungimea sau lărgimea craniului, tipul părului etc.“ Mai devreme ca în alte școli antropologice, se afirmă în Germania „genetica populațiilor“, care vede în rase un „amestec dinamic“ și nicidecum o configurație omogenă și fixă: un pas spre eventuala depășire a clasificărilor rasiale. În comparație, francezii apar mai tradiționaliști. Joseph Deniker, într-o carte devenită clasică, *Les Races et peuples de la Terre*, publicată în 1900, propune împărțirea populației europene în zece grupuri rasiale distincte (șase rase și patru subrase). În 1924, unul dintre volumele introductive ale mării colecții de istorie a lumii, *L'Evolution de l'humanité* (sub direcția lui Henri Berr) tratează despre „rase și istorie“; autorul, Eugène Pittard, profesor la Universitatea din Geneva, acceptă întru totul sistemul lui Deniker și descrie „rasele“ strict din punctul de vedere al trăsăturilor fizice (precizând, e drept, că popoarele nu sunt omogene sub aspect rasial). Până după Primul Război Mondial, antropologii germani nu par, așadar, a fi mai rasiști decât colegii lor din alte țări; sunt poate, în ansamblu, din scrupule profesionale, chiar mai puțin rasiști.

Este drept că-i vedem pe cei mai mulți dintre ei alăturându-se politiciii rasiale a lui Hitler, inclusiv pe adepții, în principiu sensibil mai nuanțați, ai „geneticii populațiilor“. Fapt este că după Primul Război Mondial, preocupările rasiale s-au accentuat în antropologia germană; încă o manifestare, se vede, a frustrărilor unei națiuni învinse care înțelegea să-și compenseze umilirea prin afirmarea orgolioasă a calităților „rasei“. O influență notabilă a avut, într-un public mai larg, cartea lui Hans F.K. Günther despre „rasiologia“ poporului german: *Rassenkunde des deutschen Volkes*, apărută în 1922, și reeditată în numeroase rânduri. Dar chiar și sub Hitler, antropologii, raliați la regim, n-au vorbit toți aceeași limbă; distincția rămânea netă între cei care, precum Günther (mai curând diletant decât specialist), vedeau în rase realități perfect conturate și fixe și alții care, dimpotrivă, atrăgeau atenția asupra caracterului lor eterogen și evolutiv (însă și o asemenea concepție, în principiu mai bine fundamentată științific, își găsea locul în proiectul nazist de ameliorare a rasei: rasa trebuia ameliorată tocmai fiindcă nu era perfectă!).

Tapajul în jurul superiorității unui grup rasial bine definit, chiar în interiorul populației albe, l-au făcut inițial autori neprofesioniști... și nici măcar germani. Mai întâi, francezul Arthur de Gobineau, cu al său *Essai sur l'inégalité des races humaines* (1853–1855), potrivit căruia rasa superioară era aceea a indo-europenilor sau arienilor, originari, după el, din platourile Asiei Centrale. Ei ar fi fost creatorii tuturor marilor civilizații; din păcate, amestecându-se cu nearieni, și-au pierdut treptat puritatea originală, și acest proces nefast anunță declinul general al omenirii. Influența lui Gobineau în Germania a fost totuși limitată; cartea îi apare, în traducere germană, abia în 1898. Al doilea nume de referință, Houston Stewart Chamberlain, face pasul decisiv spre Germania, în cartea lui despre *Geneza secolului al XIX-lea*, publicată în 1900; pentru acest britanic, pe jumătate germanizat (se căsătorise cu una dintre fiicele lui Wagner), germanii sunt nația nobilă prin excelență – în antiteză cu evreii! Nici un antropolog german profesionist nu-și permitea deocamdată asemenea interpretări radicale. Superioritatea Nordului era însă o idee care plutea în aer. Friedrich Ratzel, creatorul „antropogeografiei“, vedea în climă principalul factor modelator al biologiei umane, cu concluzia că tot ce e spre nord e mai reușit decât ce stă sub soarele sudului. Apăreau consecințe curioase chiar în interiorul națiunilor constituite: francezii, italienii, germanii sau americanii din nord ar fi fost mai presus de compatrioții lor din sud. Superiori națiunilor meridionale, germanii nu erau nici ei superiori în egală măsură! Arheologul Gustaf Kossinna se numără printre cei care duc până la capăt teoria nordică, indicând drept loc de obârșie al arienilor sau indo-europenilor, pe care el îi numește indo-germani, spațiul nord-european, mai precis Scandinavia. Aici s-ar fi păstrat în cea mai mare măsură puritatea originală a unei rase de excepție, născută sub o climă aspră, garanția unei selecții naturale riguroase. Evident, nu toți germanii erau nordici. După Günther, doar 45–50% dintre ei aparțineau acestei rase și numai 6–8% erau nordici curați.¹³ Cum se vede, dacă germanii stăteau mai bine decât alte popoare europene (exceptându-i pe scandinavi), nici ei nu mai stăteau chiar atât de bine, situație care făcea necesară „igiena rasei“.

O obsesie bântuie lumea occidentală în a doua parte a secolului al XIX-lea și la începutul secolului următor: primejdia degenerării „rasei“, a rasei albe, se înțelege. S-ar fi înmulțit prea tare rebuturile umane, purtătoare ale unei

ereditați încărcate, însemnate cu pecetea mizeriei, bolilor și alcoolismului. O nouă știință își propune să răspundă acestei sfidări: *eugenia*. Nici ea nu e o creație germană. Bazele i-au fost puse de britanicul Francis Galton, a cărui principală lucrare, *Natural Inheritance*, apare în 1889. Autorul o definea drept „știința ameliorării patrimoniului ereditar”. Punctul central al doctrinei consta în identificarea soluțiilor adecvate pentru dirijarea procesului de reproducere, prin încurajarea, pe de o parte, a uniunilor benefice și, pe de altă parte, prin oprirea aducerii pe lume a unor ființe tarate fizic sau mental. În sine, eugenia nu era rasistă; propunea o igienă socială, nu neapărat rasială. În fapt, însă, putea aluneca destul de ușor spre rasism, în măsura în care superioritatea sau inferioritatea biologică ajungea să se decidă și în funcție de caracteristici rasiale. După 1900 apar în mai multe țări societăți de eugenie. La Berlin, deja în 1905, se înființează, la inițiativa lui Alfred Ploetz, „Societatea de igienă rasială”. Termenul „rasial” pare astăzi o alegere nefericită, fiindcă între timp a căpătat o conotație cu totul defavorabilă. În contextul dat, sensul nu era acela de discriminare rasială în interiorul comunității germane, exceptând, firește, distincția, considerată absolut normală în toate țările occidentale, între albi și rasele „de culoare”. Sunt printre eugenisti și partizani ai rasei nordice, desigur și antisemiți, cu manifestări însă relativ discrete. Dar sunt și numeroși evrei, iar cele mai multe dintre articolele cu problematică evreiască din revista editată de Societate sunt scrise de autori evrei. Majoritatea participanților la mișcarea eugenică se opun, până la venirea lui Hitler la putere, antisemitismului rasial și rasismului nordic în cercetările și proiectele lor.

Interesul pentru eugenie este încă mai mare în Anglia decât în Germania. Înființată câțiva ani mai târziu, în 1908, „Societatea de educație eugenică” din Londra număra, în 1914, 1 047 de membri, față de 425 (în 1913) ai Societății similare din Germania. În 1913 se pun bazele și Societății franceze de eugenie. Câțiva autori francezi exprimă de altfel puncte de vedere mai radicale decât putem întâlni la eugenistii din Germania. Printre aceștia, doi savanți celebri, ambii laureați ai premiului Nobel pentru medicină. Charles Richet publică în 1919 o carte despre „selecția umană” (*La Sélection humaine*), în care preconizează „regenerarea națiunilor și a oamenilor” în vederea creării „unei rase umane admirabile”; printre metodele recomandate figurau „evitarea oricărui amestec al raselor umane superioare cu rasele umane inferioare”, precum și eliminarea persoanelor

„anormale“. Iar doctorul Alexis Carrel susține în cartea sa *L'Homme, cet inconnu*, apărută în 1936 și devenită un bestseller internațional, aplicarea riguroasă a principiilor eugenice prin înlăturarea „rebuturilor“ umane; un mijloc recomandat era camera de gazare (cu doar câțiva ani înainte de folosirea acestei „tehnici“ în Germania nazistă)!

În ce privește punerea în practică a principiilor eugenice, aceasta depindea, firește, de receptivitatea publică și de implicarea instituțiilor statului. Germania nazistă atinge limita extremă. Dar comparația se cade a fi făcută între tipuri similare de societate, cu alte cuvinte între țări cu regim liberal/democratic și Germania de până la nazism. Iar concluzia este, din nou, că nu în Germania se întâlnește răul cel mai mare. Spre sfârșitul Republicii de la Weimar s-a discutat o lege, care n-a mai apucat să intre în vigoare, privind sterilizarea „voluntară“; au fost și cazuri, nu foarte multe, de aplicare efectivă a acestui procedeu. În Statele Unite însă, legile au permis sterilizarea, între 1907 și 1960, a circa 60 000 de alienați, handicapați mintal, criminali „ereditari“ și alte asemenea categorii. Iar Suedia, socotită și ea printre campioanele democrației, a mers pe aceeași cale, și asta până într-o perioadă recentă; abia în 1986 s-a aflat, cu stupefacție, că în această țară au fost sterilizate, împotriva voinței lor, între 1941 și 1975, nu mai puțin de 13 000 de persoane, pentru asigurarea „igienii sociale“. Asemenea recorduri „democratice“ Germania nu le-a putut depăși decât odată cu venirea lui Hitler la putere. În iulie 1933 este adoptată legea care prevedea sterilizarea obligatorie a persoanelor atinse de tot felul de deficiențe, iar în octombrie 1939, la scurt timp după începerea războiului, Hitler dă un ordin (ținut secret) prin care se oficializează eutanasia.

Cum se vede, prejudecățile rasiale și strategiile discriminatorii (cu sau fără motivații rasiale) sunt foarte împărțite; e greu de stabilit, în această privință, „cota“ Germaniei în raport cu a altor națiuni: foarte ridicată în anii nazismului, ea nu pare să fi fost mai pronunțată decât a altora până la deriva provocată de consecințele Primului Război Mondial și chiar până la venirea lui Hitler la putere. Nu se poate totuși ignora – cu atât mai mult cu cât se știe ce a urmat – existența unor factori potențial favorizanți, începând cu însăși concepția germană a națiunii, văzută ca o comunitate „ereditară“. Curentul „völkisch“ (de la *volk* = popor), destul de răspândit, punea în evidență specificitatea etnică și culturală; de aici, se putea aluneca spre conceptul unei specificități rasiale. În plus, li se oferea germanilor, chiar de

către unii negermani, o poziție de vârf în ierarhia raselor, în calitatea lor – fie doar pe jumătate! – de „nordici“. Și apoi, indiferent de teorii, își făcea loc un sentiment de superioritate față de popoarele latine „în declin“ și, încă și mai accentuat, față de popoarele slave. Faptul că Germania se mărginea la Est cu Europa slavă, jumătatea mai puțin dezvoltată a continentului, a cărei întârziere istorică îndemna în logica vremii la judecăți rasiale, nu putea decât să-i încurajeze pe germani în buna lor impresie despre ei înșiși. Germanii au putut să pară mai înclinați spre rasism și fiindcă rasismul lor se exercita îndeosebi asupra altor membri ai familiei europene, în timp ce rasismul britanicilor și al francezilor avea un teren larg de acțiune în imperiile lor coloniale, iar rasismul americanilor se aplica în primul rând propriei populații de culoare. Era mai puțin convenabil între albi, ceea ce părea oarecum natural în raporturile cu „ceilalți“.

Nu este deloc sigur că o comparație între Germania, aparent „predispusă“ la rasism și nazism, și Statele Unite, marele model al democrației, ar fi, în privința abordărilor rasiale, în favoarea acestora din urmă. Exceptând, firește, perioada nazistă, Statele Unite apar încă mai marcate decât Germania de teoriile și practicile rasiste. Discriminarea *legală* a negrilor – în statele din Sud – s-a prelungit un veac după eliberarea lor din sclavie, până în deceniul 1960–1970. În genere, ierarhiile rasiale au fost temeinic înrădăcinate în mentalul american, poziția dominantă ocupând-o până mai ieri anglo-saxonii protestanți și alți germanici, cum s-ar spune, „elita nordică“. Ellen C. Semple, admiratoarea americană a lui Ratzel, a reluat teoriile acestuia (în *Influences of Geographic Environment*, 1911), prezentând un tablou extrem de contrastant între nordicii înzestrați cu toate calitățile și meridionalii din bazinul mediteranean, cărora nu le mai rămân decât defectele, accentuate încă la negrii din zona ecuatorială. O carte influentă a fost *The Passing of the Great Race* (1916) a lui Madison Grant: iarăși „blonzii din nord“ – mai puternici, mai inteligenți și mai virtuoși decât ceilalți membri ai speciei umane. O marotă a americanilor s-a dovedit – și încă mai e – estimarea „științifică“ a indicelui de inteligență, faimosul I.Q. Un raport întocmit în 1921 îi așeza pe imigranții originari din țările nordice: Anglia, Olanda, Germania... cu mult deasupra mediei. Spre marginea de jos a listei, cu cel mai scăzut nivel de inteligență, se aflau imigranții proveniți din Rusia și Polonia (slavi, evrei), precum și italienii. Negrii stăteau, evident, încă și mai rău, deși distanța dintre ei și italieni era

ceva mai mică decât cea dintre italieni și britanici.¹⁴ Aceste concluzii au stat la baza legii imigrației din 1921, menită să favorizeze imigrația „nordică” (a cărei pondere, în consecință, avea să crească, de la 20% în preajma Primului Război Mondial, până la 80%).

Se pot spune multe în favoarea Americii și în defavoarea Germaniei. Ar fi însă exagerat și nedrept să-i vedem pe germani mai înclinați spre rasism decât au fost americanii. E un capitol la care cu greu America ar fi putut fi depășită.

Note

¹². Despre antropologie și eugenie: Paul Weindling, *Health, Race and German Politics between National Unification and Nazism, 1870–1947*, Cambridge, 1989; ediție franceză parțială: *L’Hygiène de la race. Hygiène raciale et eugénisme médical en Allemagne, 1870–1933*, Paris, 1998, însoțită de o întinsă *Prefață* a lui Benoît Massin, de fapt un studiu de sine stătător (pp. 5–68). Tot Benoît Massin e autorul studiului „Anthropologie raciale et national-socialisme: heurs et malheurs du paradigme de la «race»”, în *La science sous le Troisième Reich*, sous la direction de Josiane Olf-Nathan, Paris, 1993, pp. 197–262.

¹³. Hans F.K. Günther, *Kleine Rassenkunde des deutschen Volkes*, München, 1935 (prima ediție: 1929), pp. 91–92.

¹⁴. *The Bell Curve Debate. History, Documents, Opinions*, edited by Russell Jacoby and Naomi Glauberman, New York, 1995, p. 491.

O Germanie „mai puțin“ antisemită

Dintre toate păcatele Germaniei, antisemitismul a fost cel mai tare pus în evidență: lesne de înțeles, date fiind oribilele excese antisemite ale regimului nazist. Percepție explicabilă, dar nu într-un totu corectă: în imaginarul zilelor noastre, Germania prenatalistă a ajuns să pară mai antisemită decât a fost în realitate.

Evident că a existat un antisemitism german, în contextul mai larg al antisemitismului european. Tradițional, motivația a fost predominant religioasă; pentru creștini, evreii se făceau vinovați de a-l fi ucis pe Mântuitor. Credința lor diferită, dar nu chiar atât de diferită, reprezentând trunchiul din care s-a despărțit la un moment dat creștinismul, marca și mai puternic diferența celor care ar fi putut, dar n-au vrut să devină creștini, indicându-i drept exponenți tipici ai alterității în lumea profund religioasă a Evului Mediu și începutului de epocă modernă. Într-o fază ulterioară, alteritatea religioasă s-a îmbogățit sau a ajuns chiar să fie înlocuită cu noi motive de adversitate. Evreii au apărut ca exponenții cei mai vizibili ai capitalismului financiar. Și, invers, odată cu mișcarea socialistă și comunistă, ca animatori ai unei ideologii revoluționare, care-și propunea să distrugă societatea capitalistă. Cu alte cuvinte, fiecare orientare își putea găsi un adversar în evreu, ceea ce explică extinderea atitudinilor antisemite. Interpretările rasiale au adus un plus de „justificare”: biologic și mental, evreii apăreau ca o specie umană aparte în raport cu comunitățile în mijlocul cărora trăiau: chiar renunțând la religia lor, tot evrei rămâneau!

Fenomenul, încă o dată, e general european. Problema nu este să constatăm antisemitism în Germania: este ușor de constatat. Problema este de a aproxima, de la o țară la alta, ponderea și intensitatea manifestărilor antisemite. Or, în această privință, Germania de dinainte de nazism a fost departe de a se afla pe primul loc. Istoricii încep, parcă, să-și dea seama de această realitate, chiar dacă revizuirile propuse nu sunt lipsite de contradicții. Rămâne încă o nepotrivire între „obligația” pe care se pare că și-o asumă de a detalia precedentele antisemite ale nazismului și situația efectivă de pe teren, care nu apare chiar atât de gravă. Astfel, Richard J. Evans trece în revistă tot felul de publicații și atitudini antisemite, începând cu pamfletul lui Wilhelm Marr din 1873, intitulat *Victoria iudaismului*

asupra germanității, și fără să uite, firește, ostilitatea lui Richard Wagner față de compozitorii evrei și față de evrei în general. Prejudecățile antisemite, subliniază același autor, „erau de asemenea puternice în păturile superioare ale societății, în magistratură, funcția publică, armată și universități“. După care, tot Evans ne spune că Franța afacerii Dreyfus sau Rusia progromurilor apăreau în epocă drept mai ostile evreilor decât Germania, unde „comunitatea evreiască era puternic aculturată și unde antisemitismul politic explicit sau violent era relativ puțin răspândit în raport cu alte țări“.¹⁵ Și, atunci, n-ar trebui schimbat sensul argumentației? Informația corectă, care s-ar cuveni să fie enunțată explicit, nu este aceea că Germania era antisemită, ci că era mai puțin antisemită decât alții! Nepotrivirile sunt flagrante la Heinrich A. Winkler. Istoricul înregistrează până în cele mai mici detalii un șir lung de luări de poziție antisemite: desigur, sunt multe! Consideră chiar că, în ce privește antisemitismul modern, Germania a fost inițiatore și le-a dat exemplul celorlalți. Două pagini mai departe, aflăm totuși că (în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea) „doar o minoritate de germani urmăreau consemnele antisemiților extremiști“. Imediat urmează remarca: „cei care chemau la luptă împotriva antisemitismului nu reprezentau însă nici ei decât o minoritate“. Ar fi trebuit să se mobilizeze o majoritate pentru a denunța un fenomen marginal (și pe care, bineînțeles, nimeni nu putea atunci să-l pună în vreo legătură cu ceea ce se va întâmpla în vremea lui Hitler)? Cât despre voturile obținute de partidele antisemite la alegerile pentru Reichstag, „saltul“ cel mare se petrece în 1893: 3,4% față de numai 0,7% în 1890; în 1903 și 1907, vor fi 2,6%, respectiv 2,2%. Cifre cu totul modeste. Totuși, în ciuda declinului partidelor antisemite, precizează Winkler, iudeofobia nu numai că n-a dispărut, ci a pătruns în programele altor partide și organizații (la conservatori, de pildă), devenind astfel și mai eficientă. Concluzia pare a fi aceea a unui important filon antisemit. Bilanțul final al cărții contrazice însă acest punct de vedere, prezent explicit sau implicit în mai multe pasaje. Citim, în final, următoarele: „Antisemitismul a fost un fenomen paneuropean și nu s-a limitat la Europa. În Germania, cultura politică burgheză era deja impregnată de prejudecăți antievreiești înainte de 1914, dar această observație se aplica de asemenea și altor țări. Iudeofobia era chiar mai pronunțată în Imperiul țarist rus, în Balcani și în Austro-Ungaria, și chiar în Franța, decât în Reichul

german. Doar în urma Primului Război Mondial, a înfrângerii, a revoluției și a inflației, Germania a ajuns din urmă Franța în materie de ură față de evrei“. [16](#)

Bineînțeles că Germania a ajuns din urmă Franța și chiar a depășit-o cu mult odată cu nazismul, dar în discuție nu e derapajul de după Primul Război Mondial, ci situația de până atunci. Iar în această privință s-ar fi putut spune clar, de la bun început, că Germania nu a fost „mai antisemită“, ci „mai puțin antisemită“.

Între evrei și germani a existat o strânsă legătură istorică. Cea mai bună ilustrare a acestei relații speciale o oferă chiar idișul, limba vorbită de majoritatea evreilor europeni, derivată din germană. Nicăieri evreii nu s-au simțit mai „acasă“ ca în Germania. De nici o altă cultură nu s-au simțit mai puternic atrași.

Beno Brănișteanu, un jurnalist român evreu, a scris câteva pagini foarte interesante despre atracția exercitată asupra evreilor de cultura germană. Se referea la evreii din România, deci nici măcar la cei care trăiau în mediul german. Explica prin aceasta și atitudinea germanofilă a celor mai mulți dintre ei în Primul Război Mondial, în contrast cu francofilia majorității românilor. „Singuri evreii – spune el – aveau în masa lor o atingere, o legătură culturală seculară cu germanii. Limba lor, idișul [...] e totuși un dialect german, care a menținut, vreme de secole, legătura evreilor cu cultura germană. Îmi aduc aminte din copilăria mea că aproape nu exista la Iași o casă de burghezi, de mici burghezi, în care să nu se găsească operele lui Lessing, ale lui Schiller și chiar ale lui Goethe. Mama mea avea și ea aceste opere și niciodată în decursul conversațiilor nu contenea să citeze din clasicii germani. [...] Copiii evrei învățau toți și nemțește.“ [17](#)

Dacă așa stăteau lucrurile cu evreii în genere, cu atât mai mult evreii germani erau foarte bine integrați în comunitatea națională. Reprezentau cam 1% din populația Reichului: în 1900, numărul celor de confesiune israelită se ridica la 587 000, față de 56 367 000, numărul total al locuitorilor. Erau relativ numeroși evreii care renunțau la religie sau aveau la creștinism. Pătrundeau mai greu în profesiunile unde încă se menținea un spirit de castă: corpul ofițeresc și magistratura, îndeosebi. Dimpotrivă, mulți

făceau carieră – și adesea, o carieră strălucită – în profesiunile liberale și în universități. Oamenii de știință evrei, unii dintre ei laureați ai premiului Nobel, contribuiseră masiv la gloria științifică a Germaniei; numele-simbol este cel al lui Albert Einstein. Când regimul nazist, în 1933–1934, i-a exclus din învățământ pe profesorii evrei, a fost un cutremur în viața universitară. Unele discipline, precum fizica sau biologia, se bazau pe ei în bună măsură. În ansamblu, erau în universitățile germane mai mulți profesori evrei decât catolici (deși catolicii reprezentau o treime dintre germani, față de un singur procent care revenea evreilor).

Fenomenul cel mai interesant, care ilustrează clar inexistența unui antisemitism generalizat în Germania, este frecvența căsătoriilor mixte și, în consecință, numărul semnificativ al persoanelor cu „sânge” amestecat.¹⁸ Potrivit unei estimări, numărul căsătoriilor între evrei și germani ar fi crescut de la numai 200, între 1831 și 1840, la 8 220, între 1901 și 1910, 12 660 între 1911 și 1920, și 15 288 între 1921 și 1930. În 1932, deci într-un singur an, s-a ajuns la 3 400, iar în 1933 aproape 40% din căsătoriile contractate de evrei au fost mixte. Dacă ar fi să ne raportăm strict la acest indicator, nicicând Germania n-a fost mai puțin antisemită ca în momentul instaurării dictaturii naziste. În 1934, procentul a scăzut la 15%, cu totul explicabil; încă e de mirare că au mai fost germani dispuși să se înrudească cu evrei în condițiile date.

Pentru regimul nazist a fost o mare bătaie de cap definirea modului cum trebuiau clasificați și tratați cei care aveau o origine amestecată, germană și evreiască. Termenul folosit era „Mischlinge”, în traducere „corcitură”. Se împărțeau în două categorii: „Mischlinge” de gradul I, cei care aveau un părinte evreu și celălalt german (deci, evrei 50%) și „Mischlinge” de gradul II, cu un singur bunic evreu (așadar, evrei 25%). O apreciere, considerată mult exagerată, din 1935, a Ministerului de Interne, dădea cifra de 750 000 „Mischlinge” de ambele grade. Chiar exagerarea e însă semnificativă, fiindcă reflectă conștiința existenței multor legături de sânge între germani și evrei. O statistică mai precisă, din 1939, scade considerabil acest număr, reținând (pentru Germania propriu-zisă, fără Austria și Sudeți) cifra de 318 000 evrei „totali” sau „parțiali”, dintre care 52 000 „Mischlinge” de gradul I și aproape 33 000 „Mischlinge” de gradul II. Diferența dintre cele două

estimări nu se poate explica decât în măsură limitată prin emigrarea între timp a sute de mii de evrei și de „Mischlinge“. Fapt este că, în afara celor direct vizați, un număr și mai mare de germani ajunseseră să se afle în grade mai apropiate sau mai îndepărtate de rudenie cu evrei sau cu „evreo-germani“. Responsabilii naziști n-au încetat să caute soluții pentru problema acestei „specii“ intermediare. O ieșire din impas – propusă, dar neaplicată – ar fi fost asimilarea pur și simplu cu evreii a categoriei „Mischlinge“ de gradul I și, invers, cu germanii arieni, a categoriei „Mischlinge“ de gradul II. În ultima perioadă a războiului (începând din 1944), majoritatea bărbaților „Mischlinge“ de gradul I au fost trimiși în lagăre de muncă (femeile fiind și ele obligate la diverse munci în localitățile unde se aflau). N-a existat însă un proiect de exterminare. Un motiv va fi fost, inclusiv pentru Hitler, grija de a nu indispuce excesiv categoria germanilor „puri“ înrudiți cu aceste „corcitură“.

Obsesia antisemită a nazismului nu poate fi interpretată drept continuare și amplificare a unei tradiții antisemite specific germane. Paradoxul german stă în faptul alunecării dinspre un antisemitism limitat (sub nivelul „mediu“ al antisemitismului european), la un antisemitism extrem. E o logică aparent bizară, și totuși o anumită logică. Fenomenele istorice se derulează adesea în tandemuri contradictorii. În societatea germană, tocmai fiindcă n-a existat un antisemitism masiv care să le bareze drumul, evreii au ajuns să ocupe poziții centrale, chiar la vârf în anumite domenii. Se asimilasera în bună măsură, dar nu până la contopirea deplină. E o situație periculoasă, atunci când se caută un „țap ispășitor“. „Celălalt“, aflat în inima cetății și prezentând mai puține semne vizibile de alteritate, poate fi perceput ca un adversar mai primejdios decât un potențial inamic îndepărtat sau ușor de identificat. Evreii aveau să fie excluși tocmai fiindcă se integraseră prea bine. Aveau să plătească pentru succesivele eșecuri ale Germaniei, de la înfrângerea din 1918 până la Marea Criză din 1929–1933.

Note

[15.](#) Richard J. Evans, *Le Troisième Reich*, op. cit., vol. I (*L'avènement*), p. 63.

[16.](#) Heinrich A. Winkler, *Histoire de l'Allemagne, XIXe-XXe siècle*, op. cit., în principal pp. 203, 205, 241–242 și 993.

[17.](#) B. Brănișteanu, *Jurnal*, vol. I, București, 2003, p. 200.

[18](#). Informațiile care urmează sunt preluate din articolul lui Jeremy Noakes, „The Development of Nazi Policy towards the German-Jewish «Mischlinge», 1935–1945“, *Leo Baeck Institute Yearbook*, vol. 34, 1989, pp. 291–354.

1914: polemica responsabilităților

Este Primul Război Mondial, declanșat în august 1914, imputabil Germaniei? Vina acesteia a fost explicit formulată de învingători în textul tratatului de la Versailles (semnat, de nevoie, și de Germania); cum Austro-Ungaria deja dispăruse, răspunderea nici măcar nu se mai putea împărți. Un timp, germanii n-au încetat să-și clameze inocența, dar au venit nazismul, al Doilea Război Mondial și o nouă înfrângere, mai gravă încă decât prima, care au aruncat, pe drept sau pe nedrept, o lumină defavorabilă asupra Germaniei din toate timpurile. Fritz Fischer a denunțat încă și mai sever scopurile expansioniste ale țării sale (deși nu e sigur că mai recunoștea Reichul ca fiind țara sa) în Primul Război Mondial decât o făcuseră învingătorii de atunci. Cei care i-au preluat mesajul – chiar dacă pe un ton mai puțin vehement – continuă să vadă în Germania principalul factor responsabil. Citez din lucrarea recentă a lui Heinrich A. Winkler: „Dacă nu se poate imputa Germaniei întreaga responsabilitate a Primului Război Mondial, se poate vedea totuși în ea principala responsabilă a acestei conflagrații. Fără sprijinul german, Austro-Ungaria n-ar fi putut declara război Serbiei. Partidele războiului din Berlin și Viena s-au susținut reciproc, și au dat elan celui din Sankt Petersburg.”¹⁹ Întrebarea ar fi dacă tot Germania a fost vinovată pentru proiectele expansioniste ale Serbiei și pentru atentatul de la Sarajevo!

Lucrul interesant este că, în timp ce unii istorici germani continuă să facă „mea culpa”, sunt destui istorici „negermani” care nu mai par atât de preocupați să condamne Germania. Richard J. Evans recenzează în detaliu toate posibilele antecedente ale celui de-al Treilea Reich; nu uită, firește, nici diversele episoade ale Primului Război Mondial; dar nu spune nici un cuvânt despre izbucnirea conflictului și responsabilitățile respective. Or, tocmai în acest punct putea fi judecată Germania și se putea stabili o legătură între expansionismul celui de-al Doilea și al celui de-al Treilea Reich. Dacă nu e o uitare explicabilă altminteri (dar cum?), concluzia ar fi că istoricul britanic nu crede în vreo răspundere a Germaniei mai mare decât a altora la 1914.

Însă surpriza o oferă istoricii francezi. În Franța, vina Germaniei, dușmanul „ereditar“, era de la sine înțeleasă. Or, sunt deja destui istorici din această țară care au renunțat să mai acuze Germania pentru declanșarea războiului. Nu o consideră, desigur, nevinovată, dar nici neapărat „mai vinovată“. Actuala apropiere politică franco-germană își spune desigur cuvântul. Totuși, chiar în noile condiții ale raporturilor dintre cele două națiuni, interesul francez ar fi fost ca Germania să aibă o parte cât mai mare de răspundere, nedreptatea ei fiind în fond garanția dreptății Franței. Fără a neglija noua atmosferă politică, e de constatat și o nouă atmosferă istoriografică: împrejurările Primului Război Mondial încep să fie judecate, în sfârșit, „fără ură și părtinire“, sau cel puțin cu un dram de înțelegere și pentru cealaltă parte.

Jean-Jacques Becker, poate în prezent cel mai cunoscut dintre specialiștii francezi ai Primului Război Mondial, constată „erorile de apreciere“ ale liderilor germani, dar nicidecum dorința de a provoca un război european; în ce privește mecanismul declanșării conflictului, decizia „fără întoarcere“ ar fi fost mobilizarea generală decisă de Rusia, care a provocat imediat riposta Germaniei.²⁰ Într-un recent Dicționar al Marelui Război, apărut sub direcția lui François Cochet și Rémy Porte, se apreciază (sub inițialele lui Rémy Porte), că atitudinea cea mai condamnată a fost a statului-major austro-ungar, „ceilați participanți (Rusia, Germania și Franța îndeosebi) păcătuind mai ales prin lipsă de coerență, ezitări, contradicții între discurs și fapte“.²¹ Cum se vede, Germania e pusă alături de Franța, fără vreun grad de vinovăție în plus! Într-un alt articol, privitor la „cauzele războiului“, scris de François Cochet, unde Germania e criticată moderat (în fond, nu mai mult decât ceilalți actori), concluzia – sau lipsa de concluzie! –, departe de tradiționalele puncte de vedere tranșante, este aceea că „intrarea în războiul din 1914 rămâne o alchimie foarte complexă, care scapă în parte înțelegerii sau cel puțin unei analize pur raționale“.²² În sfârșit, până și marele instigator la măcel, considerat a fi fost kaiserul Wilhelm II, este exonerat, într-o biografie publicată de Christian Baechler, de intenția provocării războiului, punându-i-se în seamă doar incapacitatea de a i se opune. „Nimic – scrie istoricul francez – în atitudinea lui Wilhelm II și în declarațiile lui nu ne permite să conchidem că ar fi dorit și pregătit un război preventiv.“ Îi plăcea să fie privit ca un „Împărat al păcii“. „A rămas

atașat păcii până la capăt“, însă n-a reușit să reziste celor care predicau intransigența.²³

Abordăm acum problematica, aparent simplă (dacă ne-am lua după siguranța cu care o rezolvă istoricii), în fapt însă extrem de încurcată, a cauzalității istorice. Istoricul decide cu aparentă autoritate asupra cauzelor, dar n-are nici un mijloc pentru a verifica validitatea soluțiilor avansate. Istoria nu e o știință experimentală: nu are cum să măsoare ponderea fiecărui element care intră în compoziția sa. Pe vremuri, istoricii colecționau cauze „mici“; e cunoscută remarca lui Pascal privitoare la nasul Cleopatrei (care, arătând altfel, ar fi dat un alt curs istoriei). Istoricii moderni, dimpotrivă, s-au orientat tot mai mult spre cauzele mari, potrivit unor abordări structurale. Un război – pentru a ne apropia de subiect – își afla origina în contradicții majore: interese economice, zone de influență și așa mai departe. Se constată însă, în tratarea Primului Război Mondial, o interesantă reorientare spre luarea în considerare a „detaliilor“, a deciziilor punctuale, a ezitărilor și estimărilor neinspirate, de natură să ne apropie mai mult de mecanismul intim al declanșării conflictului decât enunțarea foarte generală a unor contradicții de amploare, existente fără îndoială – dar oare e sigur că tocmai acestea au provocat războiul?

Henry Kissinger se află printre autorii care cred în inevitabilitatea Primului Război Mondial, bazându-se tocmai pe cauzele majore care l-ar fi generat. Iată ce scrie fostul secretar de stat american în cartea sa despre *Diplomație*: „Aspectul cu adevărat uluitor al izbucnirii Primului Război Mondial nu este faptul că o criză mai simplă decât altele care fuseseră rezolvate a dus în cele din urmă la declanșarea unei catastrofe planetare, ci că a durat atât de mult până când s-a aprins scânteia.“²⁴ Așadar, scânteia trebuia să se aprindă, deoarece cauzele mici sunt subordonate cauzelor mari. Kissinger vede jumătatea goală a paharului, ceea ce e pe deplin justificat. Nu ia însă în considerare și cealaltă jumătate, jumătatea plină, ceea ce n-ar fi fost mai puțin justificat. Există în Europa un echilibru de forțe, care putea degenera în conflict, așa cum s-a și întâmplat, dar putea la fel de bine să asigure în continuare pacea. „Uluitor“ sau nu, acest echilibru a funcționat destul de bine până la 1914, trecând peste crizele marocane, peste criza balcanică din 1908, peste războaiele balcanice din 1912–1913... Era un echilibru de putere care avea să se dovedească aproape perfect

tocmai în condițiile războiului: prelungirea acestuia cu mult peste previziunile inițiale s-a datorat potențialului sensibil egal al celor două tabere. Nimeni nu poate afirma că, fără atentatul de la Sarajevo, o altă scânteie n-ar fi aprins până la urmă războiul. Dar, și invers, nimeni nu are cum să dovedească inevitabilitatea unei scânteii declanșatoare. Primul Război Mondial e o realitate istorică; nu avem suficiente motive pentru a-l privi ca pe o fatalitate. Cert este că nici unul dintre actorii principali ai războiului, dacă ar fi avut măcar o vagă idee de ce se va întâmpla, n-ar fi făcut pasul decisiv. Dacă tot căutăm cauze, cauza cea mai puțin contestabilă a războiului a fost inconștiența.

Argumentația mai veche – și rămasă oarecum izolată – a lui A.J.P. Taylor este exact opusul convingerii lui Kissinger, și în genere a opiniei comune privitoare la „cauze”. „E moda astăzi – spunea istoricul britanic – să se caute cauze profunde marilor evenimente. Poate însă că războiul care a izbucnit în 1914 nu a avut cauze profunde [...]. În iulie 1914, lucrurile au mers rău. Singura explicație valabilă este că lucrurile s-au întâmplat pur și simplu fiindcă s-au întâmplat.” Și, în alt pasaj, mai explicit: „Lucrurile care sunt blamate pentru războiul din 1914 – diplomația secretă, balanța de putere, marile armate continentale – au dat tot ele Europei o perioadă de pace fără precedent [...]. Nu e o bună întrebare «ce factori au provocat izbucnirea războiului?» Chestiunea e mai curând «de ce factorii care au prezervat atâta timp pacea în Europa n-au mai reușit s-o facă în 1914?»“²⁵ Analogia pe care o sugerează Taylor este aceea a unui accident de mașină. Cauza obligatorie – dar mult prea îndepărtată – a oricărui accident de mașină se poate spune că e inventarea motorului cu combustie internă. În fapt cauzele directe, luate în considerare de poliție, sunt diverse și multe fortuite: greșeala șoferului, viteză excesivă, starea proastă a drumului și așa mai departe. „Așa e și cu războaiele“, conchide Taylor. Se poate face analogia și cu un exploziv; acesta nu explodează decât „provocat“ de un detonator. Problema la 1914 este să identificăm detonatorul. Până la urmă, ca să rămânem la cazul german, nici nu mai are importanță dacă Germania dorea sau nu colonii sau alte câștiguri teritoriale sau economice. Întrebarea nu e dacă le dorea sau nu, ci dacă a intrat sau nu dintr-un asemenea motiv în război. Pentru Taylor, antigerman visceral, evident, cauza „specifică“ e clară: „declanșatorul“ constă în deciziile luate de Austro-Ungaria și

Germania. Păstrând ideea generală a istoricului britanic, putem privi astăzi totuși mai detașat problema responsabilităților.

Fritz Fischer, în prezent, e abandonat sau cel puțin sensibil nuanțat. El a adunat cu migală tot felul de proiecte expansioniste germane din preajma războiului. Dar cine nu avea asemenea proiecte? E de altfel un amalgam de opinii diverse, provenind din cercuri diferite și exprimând tendințe contradictorii, unele teoretic realizabile, altele mai curând utopice. Nu se poate extrage din ele o acțiune politică premeditată a Germaniei, care, după cum am spus deja, a păcătuț în politică mai mult prin lipsă de consistență decât prin prea multă consistență. Cât despre militari, evident că ei se joacă de-a războiul, aceasta este meseria lor (nu doar în Germania!). E greu de găsit – pentru a încerca o analogie – un text mai expansionist decât cel conceput de viitorul general Charles de Gaulle în 1932, în cadrul secretariatului general al consiliului superior al Apărării naționale; e un aproape incredibil proiect de hegemonie franceză în întreaga lume, din care nu lipsește alipirea Renaniei, extinderea imperiului colonial african, sporirea influenței nu numai în Europa Centrală și Răsăriteană, dar și în America Latină (evident, în detrimentul Statelor Unite), neutralizarea posesiunilor britanice (Gibraltar, Malta, Suez)... și așa mai departe. Putem trage de aici concluzii privind responsabilitatea Franței pentru al Doilea Război Mondial? Cât despre proiectele expansioniste germane, enunțate după august 1914, bineînțeles că acestea sunt numeroase și mult mai aplicate: era război, un război pe care Germania îl considera impus și pentru care se aștepta la o „plată” corespunzătoare. Dar n-avem decât să comparăm proiectele germane, nu cu simplele proiecte ale celorlalți, ci cu realitatea însăși a păcii de la Versailles: nu s-ar spune că învingătorii au înțeles să profite mai puțin decât ar fi profitat Germania în caz de victorie. Pe de altă parte, s-a arătat în mod convingător că intensă propagandă a „scopurilor de război” a fost destinată cu deosebire opiniei publice germane (altminteri, într-adevăr, ce rost ar fi avut să se clameze aceste obiective); opinia publică trebuia convinsă, și menținută în această convingere în anii grei ai războiului, pe de o parte de dreptatea Germaniei, pe de altă parte de avantajele care îi vor reveni în urma sacrificiilor consimțite.²⁶

La antipodul lui Fritz Fischer, Jean-Jacques Becker consideră că în „înlănțuirea care a condus la războiul european, interesele materiale sunt

absente sau au un loc foarte restrâns“.²⁷ Au contat mult sentimentele și antagonismele naționale. A contat, în toate marile țări implicate (Austro-Ungaria, Germania, Rusia și Franța – și de remarcat că istoricul francez nu face aici nici o deosebire între Germania și Franța) presiunea statelor-majore: planurile de război erau minuțios puse la punct și trebuiau aplicate întocmai, altminteri existând riscul unor grave disfuncționalități (Rusia ar fi putut mobiliza doar împotriva Austro-Ungariei? Poate că da, dar planul său de război prevedea o mobilizare generală. Germania ar fi putut ataca doar Rusia? Poate că da, dar planul von Schlieffen prevedea, în prima fază, o ofensivă împotriva Franței...). În sfârșit, intră în joc masiv și mentalitățile, imaginarul războiului; generația de la 1914 credea despre război două lucruri: mai întâi că era inevitabil și în al doilea rând că avea să fie de scurtă durată. Presupusa fatalitate a conflictului și convingerea că se va încheia repede au contribuit la acceptarea cu sufletul împăcat a unei înfruntări care ar fi fost, totuși, evitabilă.

Singurul punct de plecare incontestabil al războiului a fost atentatul de la Sarajevo. În rest, cauzele mari pot fi discutate în fel și chip, pot sau nu să fie luate în considerare. Fără atentatul de la Sarajevo n-ar fi izbucnit *atunci* războiul european. Poate ar fi izbucnit altădată, poate n-ar mai fi izbucnit.

La Sarajevo, capitala Bosniei anexate de monarhia habsburgică, tânărul sârb bosniac Gavrilo Princip a reușit să-i asasineze pe arhiducele Franz Ferdinand, moștenitorul tronului Austro-Ungariei, și pe soția acestuia. Autoritățile de stat ale Serbiei n-au fost propriu-zis implicate în atentat, dar grupul de atentatori era în legătură cu organizația teroristă sârbă *Mâna neagră*, condusă de colonelul Dragutin Dimitrievici, șeful serviciilor de informații ale armatei sârbe; au primit pe această cale arme și bani. Austro-Ungaria a găsit prilejul potrivit pentru a trimite mai întâi un ultimatum Serbiei și apoi – în condițiile acceptării aproape în întregime, dar nu în totalitate, a ultimatumului – pentru a-i declara război, la 28 iulie 1914.

Evident că Austro-Ungaria a căutat războiul cu tot dinadinsul (mai mult Austria decât Ungaria, aceasta din urmă având și așa destule necazuri cu naționalitățile, inclusiv cu propria populație sârbă, și, mai presus de responsabilități politice, statul-major austriac... dar, în final, aceasta a fost decizia). Monarhia habsburgică este, așadar, prima vinovată... cu condiția de a scoate din context evenimentele anului 1914. Să spunem, totuși, mai

întâi, că atentatul de la Sarajevo nu a fost deloc o crimă „minoră“. Lovea, simbolic, în inima imperiului. Austro-Ungaria, dacă n-ar fi reacționat, și-ar fi pierdut credibilitatea de mare putere (o mare putere cam suferindă, dar încă, formal, o mare putere). Ceea ce i se poate reproșa nu e prima reacție, care se cuvenea oricum să fie suficient de dură, ci disproporția dintre motivul real și declarația de război. Cu alte cuvinte, lucrurile s-ar fi închis, inclusiv în favoarea Austriei, dacă rămâneau limitate la ultimatum și acceptarea acestuia aproape completă de partea sârbă („un magnific succes diplomatic“ pentru dubla monarhie, după cum apreciază un istoric).²⁸

Privită în cadrul strict al lunii iulie 1914, Serbia apare, dacă nu cu totul nevinovată, oricum mai puțin vinovată decât Austro-Ungaria. În realitate, văzute într-un cadru istoric mai larg, lucrurile nu stau chiar așa. Serbia era mult mai mică decât Austro-Ungaria, dar nu mai puțin expansionistă. Poate chiar mai expansionistă, în condițiile în care Austro-Ungaria își cam atinsese limitele (și orice extindere în Balcani, prin înglobarea suplimentară a unor populații slave, n-ar fi făcut decât să amplifice complicațiile naționale din imperiu), în timp ce Serbia tocmai căpătase gustul măririlor teritoriale.

I s-a reproșat Austro-Ungariei și tratamentul discriminatoriu aplicat numeroaselor naționalități reunite în acest imperiu multietnic. S-ar fi înfățișat ca o structură anacronică, în plină eră a afirmării națiunilor. Serbia, dimpotrivă, ar fi urmărit un proiect național în spiritul vremii. Și sub aceste aspecte sunt mai multe de spus. Dacă, în vremea Primului Război Mondial, tendința generală, pe care războiul a accentuat-o, mergea în sensul dezideratelor naționale, era postnațională care se anunță astăzi ne poate dispune la mai multă înțelegere pentru alcătuirile supranaționale. Austro-Ungaria ar fi avut șansa să devină o federație a popoarelor din Europa Centrală. O șansă pe care a ratat-o, dar ar fi meritat poate să n-o rateze. Statele „naționale“ care s-au constituit pe ruinele ei au fost doar parțial sau deloc state naționale; era aproape imposibil să se traseze frontiere net despărțitoare între popoare pe care istoria le amestecase. În partea austriacă a monarhiei se făcuseră de altfel pași în direcția unei eventuale federalizări: existau autonomii provinciale, iar din 1907, introducându-se votul universal, germanii ajunseseră să fie minoritari în Parlament. Ungaria însă se menținea în ideea strictă a statului național ungar și a națiunii ungare unitare: a fost o

mare neînțelegere a cursului istoriei, pe care ungurii aveau să o plătească scump.

În ce privește proiectul „național” al Serbiei, astăzi îi cunoaștem istoria de la început până la capăt, așa că îl putem judeca mai bine. Deși la scară mai mică și cu justificările naționale de rigoare și Serbia prezintă tot un caz de imperialism. Urmărea nu numai constituirea „marii Serbii”, ci a unui stat atotcuprinzător al slavilor sudici și chiar dincolo de hotarele lor, unde sârbii urmau să fie „mai egali” decât ceilalți. Croații, care făceau parte din monarhia habsburgică, erau foarte apropiați de sârbi prin limbă, însă prin istorie, religie și cultură se prezentau ca un popor sensibil diferit de aceștia, legați nu de Balcani, ci de Europa Centrală (singurii, de altfel, care în cadrul Ungariei dispuneau de o anume autonomie). Slovenii erau un popor distinct, slav, firește, dar care evoluase integrat în spațiul german. Macedonenii se simțeau mai aproape de bulgari, dar sârbii țineau neapărat să-i aducă mai aproape de ei. Albanezii erau pur și simplu albanezi. Pentru a ajunge la Adriatică, Serbia a încercat în războiul balcanic din 1912 să ocupe întreg teritoriul locuit de aceștia. Până la urmă, mai ales datorită Austriei, s-a constituit Albania, ca stat de sine stătător, rămânând însă ținuturi albaneze (în Kosovo și Macedonia) înglobate în Serbia. Ar fi naiv să ne închipuim că Serbia era mai binevoitoare cu naționalitățile decât Austro-Ungaria. I-a lipsit, ca peste tot în Balcani, cultura acceptării diversității etnice și a identităților minoritare. Sutele de mii de români din Valea Timocului n-aveau nici atunci, cum nu au nici astăzi, statutul recunoscut al unei minorități etnice. Despre Bosnia, orice discuție e inutilă; recentul genocid ar fi fost de neconceput sub stăpânire austro-ungară. Austro-ungarii discriminau, dar nu masacrau. Trebuie spus că Serbia (ca și Croația de altfel) a dovedit, de-a lungul unui întreg secol, un potențial de violență ieșit din comun, de la cumplita scenă a asasinării regelui Alexandru Obrenovici și a soției sale, în 1903, până la vărsările de sânge din Bosnia și Kosovo; atentatul de la Sarajevo din 1914 e doar un episod, care nu poate fi izolat de un secol de istorie.

Nu e cazul nici să inversăm rolurile, pentru a pune în evidență în prea mare măsură partea de dreptate a Austro-Ungariei și, implicit, partea de nedreptate a Serbiei. Fiecare din cele două părți a avut și n-a avut dreptate, sau a avut propria dreptate, care nu era și a celuilalt. Austro-Ungaria căuta să-și consolideze pozițiile în Balcani și să evite tentațiile secesioniste ale

slavilor din Imperiu. Serbia urmărea să-i reunească în jurul ei pe toți slavii sudici, inclusiv pe cei din monarhia vecină, și să devină o putere regională. Anexarea, în 1908, a Bosniei și Herțegovinei de către Austro-Ungaria (care le administra din 1878) a făcut să crească tensiunea, sporită încă prin războaiele balcanice din 1912–1913. Prăbușirea stăpânirii otomane în Balcani și împărțirea teritoriilor între micile state naționale din peninsula păreau să anticipeze un scenariu similar și pentru Austro-Ungaria. Serbia, chiar dacă nu a anexat tot ce și-ar fi dorit, a ieșit întărită din conflict, în dauna Bulgariei, pe care mizase Austro-Ungaria. Ocuparea Macedoniei de către Serbia a provocat de altfel riposta Bulgariei și declanșarea celui de-al doilea război balcanic. Era de așteptat să urmeze un conflict direct între Viena și Belgrad. Austro-Ungaria a profitat de atentatul de la Sarajevo pentru a rezolva o situație care i se părea periculoasă pentru Imperiu, și chiar era periculoasă. Trebuiau stopate, din punctul său de vedere, iredentismul și expansionismul sârbesc. S-ar putea ca temerile austro-ungare să fi fost exagerate, iar acuzele parțial nedrepte. Și unele, și altele aveau însă un fundament. Iar până la urmă, ceea ce contează în relațiile internaționale – și în toată gama raporturilor interumane – nu sunt strictele realități, ci reprezentările. Viena *percepea* Serbia ca pe o amenințare. Și Statele Unite au profitat – dacă e să încercăm o analogie – de atentatul de la 11 septembrie pentru a intra în Irak, chiar cu mai puțină îndreptățire ca în cazul conflictului dintre Austro-Ungaria și Serbia. E clar că a fost o greșeală, pe care Austro-Ungaria a plătit-o prin dispariția ei, dar, într-o judecată echilibrată, nu se poate afirma pur și simplu că riposta Austro-Ungariei ar fi fost cu totul nejustificată. Imprudentă, cu siguranță, și dezastruoasă prin consecințele ei.

Revenim la Germania. Acum începe tragedia Germaniei, care se desfășoară implacabil, ca orice tragedie, din prima clipă până în ultimul moment. Factorul declanșator e atentatul de la Sarajevo. Fără să aibă idee de ce va urma, Gavrilo Princip – un personaj astăzi complet uitat – a marcat cursul istoriei mai mult decât oricare altă personalitate a secolului. Nici Hitler n-ar fi existat fără el (dacă admitem că, neavând loc atentatul de la Sarajevo, nu s-ar mai fi ajuns la război). Germania a ajuns să ia decizii și să facă mișcări care s-au înlănțuit aproape obligatoriu. S-ar spune că nu mai avea cale de scăpare (încercând să ne așezăm în termenii judecății de

atunci; astăzi, când știm cum s-au petrecut lucrurile, am căuta, firește, alte soluții).

Mai întâi, Germania se simțea izolată și încercuită. A fost desigur aceasta și o temă de propagandă, pentru a justifica declarațiile de război și strategia adoptată. Exprima însă și o convingere, larg răspândită, exagerată până la un punct, dar și justificată în parte. Războiul de altfel a dovedit-o: în timp ce Franța și Rusia au avut de luptat pe un singur front, Germania a trebuit să facă față pe două fronturi, atât împotriva Franței și a Angliei, cât și a Rusiei. Era consecința eșecului politicii germane de alianțe, dar și consecința datelor geopolitice obiective; poziția central-europeană a Germaniei se dovedea extrem de incomodă. În aceste condiții, Austro-Ungaria rămânea un aliat prețios, singurul pe care Germania mai putea conta. Era, în bună măsură, tot un imperiu german, printr-o parte a populației, prin istoria sa, prin marca de civilizație imprimată popoarelor care-l alcătuiau. Alternativa la Austro-Ungaria ar fi fost o Europă Centrală și sud-estică împărțită între slavi, cu Rusia ca putere hegemonică: pentru Germania, o ipoteză intolerabilă. Când se discută responsabilitățile războiului, Rusia face figură oarecum secundară, fiindcă, dacă a avut partea ei la început, nu i-a mai prins și sfârșitul. Un Prim Război Mondial sfârșit și cu victoria Rusiei ar fi interesant de imaginat. Deja rușii căpătaseră din partea aliaților occidentali învoirea de a se instala în strâmtoarele Mării Negre. Pe drept sau pe nedrept, Austro-Ungaria avea ceva de împărțit cu Serbia. Dar Rusia de ce s-a grăbit să sară în ajutorul Serbiei? Sub pretextul solidarității slave, urmărea – și urmărea de multă vreme – să-și extindă dominația în Balcani, ca și în Europa Centrală. Nu putem ști ce s-ar fi întâmplat în caz de victorie rusească, dar o analogie se poate face ușor cu ceea ce s-a întâmplat la sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial: o parte însemnată a Europei trecută sub stăpânirea Rusiei.

Din toate aceste motive, Germania a luat partea Austro-Ungariei, fără rezerve, doar cu unele nuanțe care nu s-au dovedit esențiale. Știm astăzi că n-a fost un calcul bun. Atunci părea justificat. Susținerea acordată Austro-Ungariei n-a însemnat însă, într-o primă fază, o opțiune în favoarea războiului. Până în momentul începerii ostilităților, războiul a părut de altfel puțin probabil. Nimeni nu-l dorea (cu excepția Austro-Ungariei, care voia strict un război limitat cu Serbia). Lucrurile se puteau opri la ultimatumul austriac și acceptarea lui de către sârbi. Un pas mai departe, însemna

războiul cu Serbia; în acest caz, Puterile Centrale sperau totuși că Rusia nu va interveni (și bine ar fi făcut, inclusiv pentru propriul destin!). Dacă Rusia intervenea și se isca, din vina ei (după interpretarea germană, cel puțin), un război general, atunci germanii se consolau cu gândul că „mai bine acum decât mai târziu“. „Mai târziu“, peste câțiva ani, ar fi însemnat o Rusie mai bine pusă la punct din punct de vedere militar și al transporturilor feroviare; cum un război cu Rusia părea inevitabil, mai bine, așadar, să fie „mai devreme“. Când Serbia „aproape“ acceptă ultimatumul, Wilhelm II e încântat și consideră diferendul pe cale de soluționare (scrie cu mâna lui: „Strălucit rezultat pentru un termen de doar 48 de ore. E mai mult decât se putea aștepta! Un mare succes moral pentru Viena, dar cu asta dispare orice motiv de război. [...] N-aș fi ordonat nicicând mobilizarea pentru așa ceva“).²⁹ Se petrece însă o „bâlbâială“ diplomatică. Instrucțiunile date de cancelar ambasadorului german la Viena sunt echivoce, spre deosebire de intențiile declarat pacifice ale Kaiserului. Fără importanță, de altfel: la 28 iulie, Austro-Ungaria declară război Serbiei fără să se mai ostenească a consulta partea germană: se simțea, oricum, susținută (poate că o consultare a celor două Puteri Centrale ar mai fi lăsat păcii o șansă, dată fiind poziția mai nuanțată a Germaniei, a Kaiserului în orice caz). Din acest moment, un mecanism de precizie se pune în mișcare, care se pare că nici nu mai ascultă de oameni: totul se petrece automat. Pe 30 iulie, Rusia ordonă mobilizarea generală. La fel cum Austro-Ungaria conta pe Germania, tot așa Rusia simțea că se poate baza pe sprijinul Franței. În criza care a precedat războiul, Germania și Franța au avut comportamente complet diferite... conducând însă la rezultate similare. Germania și-a susținut activ aliatul, în timp ce politica franceză a fost de o desăvârșită pasivitate. Poate ar fi prins bine un sfat de moderație adresat rușilor. Pasivitatea francezilor i-a convins că totul e în regulă: Franța va merge cu ei. La fel ca Austro-Ungaria față de Germania, nici Rusia n-a socotit de cuviință să ceară acordul aliatului francez atunci când a întreprins pasul decisiv: mobilizarea generală.

Note

¹⁹. Heinrich A. Winkler, *op. cit.*, p. 283.

²⁰. Jean-Jacques Becker, *La Grande Guerre*, „Que sais-je?“, Paris, 2004, pp. 20–21 și 23.

- [21.](#) Rémy Porte, „Responsabilité de la guerre“, *Dictionnaire de la Grande Guerre, 1914–1918*, sous la direction de François Cochet et Rémy Porte, Paris, 2008, p. 890.
- [22.](#) François Cochet, „Causes de la guerre“, *ibidem*, p. 213.
- [23.](#) Christian Baechler, *Guillaume II d'Allemagne*, Paris, 2003, pp. 381 și 383.
- [24.](#) Henry Kissinger, *Diplomația*, București, 1998, cap. 8, p. 180.
- [25.](#) Puncte de vedere ale lui A.J.P. Taylor, reluate de Norman Davies, în *Europe. A History*, Londra, 1997, pp. 895–896.
- [26.](#) O interpretare echilibrată asupra „scopurilor de război“, la Jean-Jacques Becker și Gerd Krumeich, *La Grande Guerre. Une histoire franco-allemande*, Paris, 2008, pp. 239–242.
- [27.](#) Jean-Jacques Becker, *La Grande Guerre*, *op. cit.*, p. 22.
- [28.](#) *Ibidem*, p. 17.
- [29.](#) Christian Baechler, *op. cit.*, p. 386.

Dialectica vinovățiilor germane

Îndată după ordinul rusesc de mobilizare, Germania a declarat război Rusiei, la 1 august 1914. Într-o ultimă încercare de a limita războiul, Wilhelm II a cerut statului său major să oprească pentru moment atacul împotriva Franței. Cu alte cuvinte, să renunțe la planul von Schlieffen. Imposibil! Planurile de război nu se mai schimbă în momentul începerii conflictului. La 3 august, Germania a înaintat Franței declarația de război.

Pentru a nu fi oprit angrenajul, toate marile puteri implicate au partea lor de răspundere. Una dintre ele – oricare – să fi declarat explicit că nu are intenția de a intra în joc, și jocul s-ar fi oprit. Austro-Ungaria nu s-ar fi lansat în conflict dacă ar fi avut îndoieli cu privire la sprijinul german. Rusia n-ar fi făcut un pas decisiv spre război dacă n-ar fi simțit Franța alături de ea. „Fiecare guvern, în fiecare moment, a ales soluția care conducea spre războiul general”³⁰, scrie Jean-Jacques Becker care, încă o dată, nu înțelege să separe Franța de responsabilitatea generală. Culmea este că nici unul dintre viitorii beligeranți n-a dorit războiul, cel puțin nu un război de asemenea amploare. „N-am vrut așa ceva”, avea să spună mai târziu Wilhelm II. Nimeni n-a vrut, dar nimeni, pe de altă parte, nu a fost dispus să cedeze cât de cât de dragul păcii. Oricum, „teza Fischer” cade. Pentru Germania n-a fost un război de agresiune, pregătit din timp și cu un rezultat considerat sigur în favoarea ei (fiindcă altfel nu l-ar fi făcut). Indiferent de ce proiecte de mărire, reale sau imaginare, ar fi avut Germania (mai bine zis unii sau alții dintre responsabili, o parte sau alta a opiniei publice), războiul nu s-a declanșat din pricina acestor proiecte. De altfel, responsabili germani nu par a fi fost chiar atât de siguri de victorie. Aveau dubii și Wilhelm II, și cancelarul Bethmann-Hollweg, și generalul Falkenhayn, ministrul de Război, devenit apoi șef al Marelui Stat-Major. Într-o exprimare sumară și prea puțin academică, dar poate mai aproape de adevăr, se poate spune că războiul a fost rezultatul unei nemărginite prostii colective. Nu e deloc încurajator că o prostie de asemenea proporții s-a înscris drept eveniment fondator al secolului al XX-lea. Mai toate frământările și transformările ulterioare pornesc din august 1914: istoria ar fi avut alt curs fără Primul Război Mondial.

Răspunderea Germaniei a fost mare, dar a ajuns să pară și mai mare decât a fost în realitate. Destinul nefericit al acestei țări a fost acela de a se instala – durabil – în rolul, real sau presupus, al agresorului. Istoria „simplificată“ a Primului Război Mondial reține până la urmă doar momentele cruciale. Mai întâi, agresiunea austriacă (încurajată de Berlin) împotriva Serbiei. Apoi, declarația de război germană la adresa Rusiei (în schema simplificată, mobilizarea armatei ruse e aproape trecută cu vederea). Pasul următor: Germania declară război Franței. Urmează nu numai pătrunderea armatei germane în Franța, dar și invadarea Belgiei, țară neutră, a cărei neutralitate fusese garantată și de Germania. E de fapt episodul care atrage și intrarea în război a Marii Britanii, exact ceea ce Germania sperase să poată evita (deși britanicii probabil s-ar fi angajat oricum, urmărind să restabilească echilibrul de putere, devenit prea favorabil Germaniei).

Împovărător dosar! În fapt, toate aceste mișcări, care i-au afectat puternic și pentru multă vreme imaginea, îi erau aproape impuse Germaniei, dacă nu de datele obiective ale situației, în orice caz de modul cum se vedea situația dinspre Berlin. Era de la sine înțeles că Germania trebuia să susțină Austro-Ungaria. Odată ce Rusia a decis să mobilizeze, Germania nu-și mai putea permite să aștepte, pentru a se lămuri dacă rușii într-adevăr vor ataca, și dacă vor ataca și francezii, aliații rușilor, la frontiera cealaltă. Ar fi fost o așteptare extrem de riscantă. Planul von Schlieffen prevedea un război-fulger împotriva Franței, care s-ar fi încheiat în cele câteva săptămâni necesare forțelor rusești pentru a deveni operaționale. Așa se face că un conflict austro-sârb s-a transformat aproape peste noapte într-un război franco-german. Planul von Schlieffen s-a dovedit în cele din urmă prea optimist. Și-a avut însă logica lui și ar fi putut să reușească, dacă, de pildă, francezii ar fi rezistat la fel de slab ca în 1870 sau ca mai târziu, în 1940, și nu așa de bine cum au rezistat într-adevăr la 1914. Reușita planului depindea însă de învăluirea prin Belgia a flancului armatei franceze, ceea ce a părut suficient pentru a justifica invadarea acestei țări. Totul s-a legat logic, dar într-o logică pur militară, care ea însăși și-a arătat insuficiența, în timp ce daunele politice s-au dovedit enorme, Germania instalându-se în postura de agresoare, inclusiv de „violatoare“ a statelor neutre. Ar fi avut însă alternativă? Nu prea. Eventual să aștepte invazia ruso-franceză și să-i lase pe ceilalți să facă figură de agresori.

Pentru imaginea Germaniei, toate aveau să meargă prost de acum înainte. A fost desigur o parte de vină, dar și o parte de fatalitate. Exceptând un scurt moment la începutul războiului, când francezii au pătruns în Alsacia și rușii în Prusia Orientală, Germania n-a cunoscut prezența trupelor inamice pe teritoriul său. În schimb, armatele germane au ocupat tot timpul teritorii străine: o parte din Franța, Belgia, un spațiu care s-a tot lărgit în zona apuseană a Imperiului rus, mai târziu o parte a României... Inevitabil, și-a asumat rolul ocupantului, care nu e niciodată un rol demn de laude. Când au pătruns în Serbia, austro-ungarii s-au dedat la tot felul de atrocități; dar nu știm ce ar fi făcut sârbii, dacă ar fi intrat ei în Austro-Ungaria. Atrocități și în Balcani: aproape o tradiție locală. Germanii nu s-au comportat deloc blând în Belgia și în Franța. În primele două săptămâni, 5 500 de civili belgieni au fost executați, precum și 500 de francezi. Mii de clădiri au fost distruse, fără vreo necesitate militară, inclusiv monumente istorice. Acestor fărâdelegi ordonate li se adaugă și abuzuri individuale, violuri îndeosebi. Pe lângă barbaria care însoțește de regulă războiul, era aici, până la un punct, și o „filozofie“ a strategilor. În această privință, militarii germani sau francezi vorbeau cam aceeași limbă. Generalul Helmut von Moltke: „În orice război, cea mai mare binefacere e de a termina repede. În acest scop, trebuie stabilit că toate mijloacele sunt bune, inclusiv cele mai condamnabile.“ Generalul francez Henri Bonnal: „În război, totul trebuie sacrificat succesului operațiilor..., orice exces de sensibilitate, orice slăbiciune care ar putea compromite vigoarea trupelor și în cele din urmă succesul lor e o crimă împotriva patriei.“³¹ Ministrul de Război al Franței trimitea, îndată după începerea ostilităților, instrucțiuni privind luarea de ostateci pe măsură ce se va înainta în teritoriul inamic. Scurta prezență a francezilor într-un colț din Alsacia-Lorena s-a ilustrat și prin scene precum cea care urmează (relată în corespondența unui soldat francez): „Într-o fermă germană, intră un grup de husari și îi întreabă pe fermieri dacă nu sunt germani în fermă. Ei spun că nu, dar, îndată ce intră, doi husari cad uciși de doi ulani ascunși sub un hangar. Se face dreptate pe dată, ferma e încercuită. Locuitorii sunt ridicați și duși în piața satului, împușcați imediat și, câteva secunde mai târziu, ferma era pradă flăcărilor.“³² Sunt episoade care se întâlnesc mai des în teritoriul ocupat de germani. Nevoiți să se retragă, francezii n-au mai avut ocazia să procedeze la fel. Nu lipsesc de altfel nici exagerările, chiar fabu-

lațiile, pe tema atrocităților: e și asta o parte a propagandei de război. Germanii mai pun și de la ei atunci când înșiră actele de barbarie ale rușilor în Prusia Orientală, iar francezii nu se lasă mai prejos imaginând macabra temă a copilașilor cu mâinile retezate de nemți: o pură născocire!

O altă inițiativă strategică a Germaniei care i-a stricat și mai tare imaginea a fost războiul submarin. Din nou însă Germania nu avea de ales: lucrurile se combinau în așa fel încât toate deciziile sale apăreau mai condamnabile decât ale celorlalți. Alternativa ar fi fost să nu mai întreprindă nimic, pentru a nu mai greși! De la bun început fusese supusă unei blocade, pentru realizarea căreia aliații nu avuseseră de făcut nici un efort: blocada rezulta de la sine, prin poziția centrală a Germaniei, înconjurată de adversari, adăugându-se la aceasta și stăpânirea engleză a mărilor. Au rezultat mari dificultăți de aprovizionare, care au stânjenit efortul de război german și, mai ales prin lipsurile alimentare, au săpat încetul cu încetul moralul populației. Germania avea de ales între a se resemna (ceea ce în război nu e recomandabil) sau a institui la rândul ei o contrablocadă. Dincolo de aspectul moral și de consecințele planului german, sunt de remarcat laolaltă imaginația strategilor, performanța tehnologică și îndrăzneala echipajelor. Începând din februarie 1917, s-a angajat războiul submarin nelimitat. Flota de submarine a Germaniei a tăiat liniile de comunicație ale Marii Britanii, scufundând atât nave inamice, cât și vase neutre (americane îndeosebi) care contribuiau la aprovizionarea britanicilor. Nave însumând 540 000 de tone sunt trimise pe fundul mării în februarie 1917; în luna mai, tonajul scufundat se ridica deja la 885 000. Traficul porturilor engleze s-a redus la un sfert. Anglia începuse să se asfixieze și se contura perspectiva pierderii războiului; fără sprijinul britanic s-ar fi prăbușit și frontul francez. A apărut însă la timp soluția salvatoare: gruparea vaselor de comerț în convoaie, escortate de nave de război. Pierderile au început să scadă (rămânând totuși ridicate), iar comerțul britanic s-a revigorat. Germania a rămas tot sub blocadă, în timp ce adversarii săi au reușit să limiteze efectele contrablocadei. Riscurile acestei strategii au fost mari și, desigur, conștientizate de germani: riscul unor noi acuze de barbarie, odată ce neutrii nu mai erau cruțați; riscul, mai ales, al antrenării Statelor Unite în război, americanii neputând tolera la nesfârșit loviturile germane. Germanii sperau ca succesul campaniei submarine să determine încheierea generală a conflictului, înainte ca Statele Unite să ia o decizie (au declarat război

Germaniei în aprilie 1917) și înainte, în orice caz, ca armata americană, care aproape nu exista, să înceapă să existe și să ajungă pe frontul din Franța. S-au înșelat în această privință, cum s-au înșelat și cu planul von Schlieffen; în ambele cazuri, costurile s-au dovedit mai ridicate decât avantajele. În fapt, germanii, ca și ceilalți, căutau cele mai bune soluții pentru a câștiga războiul; doar că datele geopolitice îi favorizau pe ceilalți și, defavorizând Germania, o împingeau la combinații strategice, care și-au avut logica lor, dar au condus la rezultate perverse. Problema Germaniei a fost de la un capăt la altul al războiului predominarea rațiunii militare asupra rațiunii politice; trebuia obținut un avantaj militar oricare i-ar fi fost costul politic. De altfel, treptat, casta militară se impune la vârful deciziei, îndeosebi odată cu numirea mareșalului Hindenburg, secondat de generalul Ludendorff, în fruntea Statului-Major General; în fapt, cel de-al doilea avea să fie, până aproape de sfârșitul războiului, omul cel mai puternic din Germania. Relativa „militarizare“ a guvernării țării se potrivea cu tradiția militarismului prusian, dar era și răspunsul dat unei situații excepționale: Germania trebuia să-și mobilizeze cât mai eficient mijloacele, în vederea unei lovituri decisive, orice întârziere jucând împotriva ei.

Note

[30.](#) Jean-Jacques Becker, *op. cit.*, p. 23.

[31.](#) Jean-Jacques Becker și Gerd Krumeich, *op. cit.*, p. 170.

[32.](#) *Ibidem*, p. 171.

Cum a pierdut Germania un război pe jumătate câștigat

După ce evenimentele s-au petrecut, a devenit ușor să se demonstreze că Germania *trebuia* să piardă războiul. Balanța obiectivă de putere: teritoriu, populație, resurse, înclina sensibil de partea cealaltă. Germania era mai puternică decât oricare dintre adversarele ei, dar nu putea fi mai puternică sau mai rezistentă decât toate la un loc. Cu atât mai mult cu cât propriii aliați, și așa puțini: Austro-Ungaria, Imperiul Otoman, Bulgaria, n-o ajutau decât în mică măsură. Sau chiar o împovărau, impunându-i eforturi suplimentare. Trupele germane au trebuit să sară în sprijinul austro-ungarilor, care nu mai făceau față, pe frontul rus, pe frontul sârbesc, pe frontul românesc... Se consideră că un război scurt i-ar fi avantajat pe germani, iar un război lung, așa cum a fost până la urmă, le era defavorabil, date fiind resursele mai mari ale adversarilor. Interveneau însă și evoluții greu de anticipat; cine ar fi putut, la începutul conflictului, să prevadă revoluția din Rusia sau angajarea Statelor Unite! Factorul moral era de asemenea esențial și imposibil de cuantificat. Cine va rezista mai mult, pe front, ca și în spatele frontului, într-un război de uzură, în care rezistența psihică era serios pusă la încercare? Rusia a cedat prima. Avea să urmeze oare Franța? În primăvara anului 1917, un soi de descurajare se răspândește printre francezi, a cărei expresie dramatică o reprezintă numeroasele revolte ale soldaților, fenomen de o amploare necunoscută în celelalte mari armate occidentale; condamnări la moarte, execuții... în cele din urmă lucrurile s-au liniștit. Germania s-a comportat bine până aproape de sfârșit. A pierdut războiul; ar fi putut să-l câștige.

Eșuarea campaniei-fulger pe frontul de vest, în urma înfrângerii de pe Marna, i-a lăsat totuși pe germani stăpâni peste o bună parte a Franței nord-estice, căreia i se adăuga și Belgia, ocupație prelungită, fără modificări notabile de front, până în ultimele luni ale conflictului. Pe de altă parte, la scurt timp după Marna, armatele rusești care pătrunseseră în Prusia Orientală sunt cumplit bătute la Tannenberg și la Lacurile Mazuriene (victorie oarecum estompată, prin succesele obținute în același timp de ruși împotriva austriecilor, în Galiția; de altfel, scenariul se va repeta: de regulă,

rușii îi băteau pe austrieci, și germanii pe ruși, ceea ce corespundea și ierarhiei efective de putere). Acest șir de bătălii a stabilit un anume echilibru, care s-a menținut ani de zile, nici una dintre alianțele în conflict nereușind să dea lovitura decisivă. Făcând suma succeselor sau eșecurilor limitate, de fiecare parte, se poate totuși conveni asupra unui ușor avantaj al Germaniei, aflată, pe ambele fronturi, dincolo de propriul său teritoriu; un avantaj care, e drept, nu însemna prea mult, în condițiile în care Germania nu reușea să meargă până la capăt și să obțină victoria. Încercarea de a zdrobi frontul francez la Verdun, în 1916, s-a soldat cu un rezultat nul, în contrast cu bilanțul extrem de încărcat al pierderilor suferite de ambele părți (770 000 de morți francezi și germani). Încă și mai sângeroasă și cu același rezultat nesemnificativ a fost ofensiva aliată, britanică în principal, de pe fluviul Somme...

La un moment dat s-a petrecut însă o ruptură de echilibru, și aceasta în favoarea Germaniei. Revoluția din Rusia din februarie 1917 l-a dat jos pe țar și a instituit un guvern „democratic”. Intenția noii guvernări era de a continua războiul, chiar cu vigoare sporită, și urmărind aceleași scopuri: „eliberarea” slavilor din monarhia habsburgică și controlul asupra Constantinopolului și strâmtorilor Mării Negre. În fapt, rușii se dovedeau obosiți de război, iar așteptările și frământările generate de revoluție nu erau deloc prielnice continuării acțiunilor militare. Unele tentative de negociere, în martie–aprilie 1917, au rămas fără urmări, dat fiind că scopurile de război ale Germaniei, susținute îndeosebi de militari, nu aveau nimic de a face cu pacea fără anexiuni care i-ar fi tentat pe ruși, ci urmăreau dimpotrivă extinderea considerabilă a prezenței germane spre est. Era opțiunea militarilor care câștigaseră tot mai multă influență, în frunte cu generalul Ludendorff, devenit omul forte al momentului; era însă în fond și dorința clasei politice și a opiniei publice, cărora li se părea firesc ca Germania să aibă partea ei de garanții și de profit după atâția ani de efort și de sacrificii. De altfel, germanii deja ocupaseră o parte din țările baltice, din Polonia și din Bielorusia: cum să le cedeze tocmai acum, când se aflau în poziție de forță? În iulie 1917, generalul Brusilov a mai încercat o ofensivă în Galiția, repede oprită din cauza refuzului soldaților de a mai lupta. Dezertările și anarhia duceau cu repeziciune la dizolvarea armatei ruse. În aceste condiții se petrece cea de-a doua revoluție, revoluția bolșevică din octombrie (noiembrie, potrivit stilului nou). În imposibilitate de a continua

războiul și neprimind nici un răspuns la propunerea lor de pace generală și imediată fără anexiuni, bolșevicii au fost nevoiți să încheie mai întâi un armistițiu (în decembrie 1917), iar apoi să semneze la 3 martie 1918 dezastuosul tratat de la Brest-Litovsk, care semăna aproape cu o capitulare fără condiții. Rusia trebuia să evacueze Ucraina și Bielorusia și renunța la orice pretenție asupra posesiunilor baltice și Poloniei; pierdea un sfert din populație, cam tot atât din capacitățile industriale și cea mai mare parte a resurselor ei miniere. Pe teritoriul eliberat erau în curs de formare mai multe state independente, formal independente sau semiindependente: Finlanda, Ucraina, Polonia, Lituania, Letonia, Estonia, toate aflate, într-un fel sau altul, sub tutela sau influența Germaniei. Era un succes uluitor.

Ca orice fapt istoric, Brest-Litovsk poate fi privit sub unghiuri diferite. Pe vremea când germanii denunțau Tratatul de la Versailles, le plăcea să prezinte pacea impusă de ei Rusiei ca un model de soluție moderată și echitabilă. Pentru adversarii Germaniei, dimpotrivă, Brest-Litovsk era detestabilul exemplu de *pax germanica*, reamintit germanilor, pentru a înceta să se mai plângă de Tratatul de la Versailles, considerat incomparabil mai blând. Adevărul e probabil ceva mai nuanțat decât aceste interpretări contradictorii. A fost, bineînțeles, o pace dictată de învingător, și dictată fără menajamente. Era o pace menită să asigure supremația germană în Europa central-orientală. Nu era însă o pace impusă unor popoare libere, ci marelui imperiu rus, asupritor al popoarelor, fie în mai vechea alcătuire țaristă, fie în mai noua alcătuire comunistă, pe cale de a se impune. În urma Tratatului de la Brest-Litovsk se creau state naționale, acolo unde până atunci nu existase decât o singură stăpânire imperială. Statele acestea intrau desigur în orbita germană. Era mai bine, era mai rău decât stăpânirea rusească? Idealul pentru ele ar fi fost să scape și de Rusia, și de Germania. Ceea ce s-a și întâmplat, însă doar preț de două decenii, în perioada interbelică (nu și pentru Ucraina, care a fost la scurt timp reanexată de Rusia comunistă).

Odată cu scoaterea din război a Rusiei, Germania și-a reglat problemele și cu România, care se alăturase Antantei în august 1916, în vederea alipirii teritoriilor majoritar românești din Austro-Ungaria (Transilvania, Banat, Bucovina). România suferise o primă înfrângere în toamna anului 1916, când germanii, veniți în sprijinul austro-ungarilor, ocupaseră tot sudul țării, inclusiv capitala, București. Retrase în Moldova, trupele române rezistaseră

cu succes încercării mareșalului Mackensen de a desăvârși cucerirea țării. Odată cu defecțiunea rusească, românii nu mai aveau însă nici o șansă să țină singuri tot frontul. Ca și rușii, au încheiat un armistițiu în decembrie 1917 și apoi pacea preliminară de la Buftea (martie 1918) și pacea socotită „definitivă” de la București (mai 1918). Era o pace deloc mai blândă decât cea de la Brest-Litovsk. România pierdea Dobrogea și cea mai mare parte a munților. Evident că ar fi intrat și ea în preconizatul sistem politico-economic al unei Europe Centrale dominate de germani. Reușise cel puțin să recupereze Basarabia (în martie 1918), detașată de Rusia în urma dezmembrării imperiului.

Se terminase cu frontul de est (Serbia era în întregime ocupată încă de la sfârșitul anului 1915). Germania câștigase războiul pe jumătate. Scăpase de obsesia luptei pe două fronturi, își putea așadar concentra toate forțele în vest. Își rezolva, măcar parțial, și o problemă de aprovizionare, putând profita de bogățiile naturale ale teritoriilor care trecuseră sub controlul său.

Rămânea doar marea lovitură pe frontul de vest, cu atât mai necesară cu cât războiul submarin aproape își epuizase posibilitățile, iar trupele americane, încetul cu încetul, se adunau în Franța (circa 40 000 de soldați americani în octombrie 1917, 160 000 în ianuarie 1918, 1 500 000 în septembrie 1918... care intră în foc începând din vara anului 1918). Ofensiva germană – o serie de ofensive, de fapt – se desfășoară din martie până în iunie 1918. Inițial, succesul e spectaculos, iar victoria Germaniei începe să pară apropiată. Din nou, trupele germane se apropie de Paris: se trage cu tunul asupra capitalei franceze. Germanii n-au însă forța să meargă mai departe. Contraofensiva aliaților, declanșată în iulie 1918 (a doua bătălie de pe Marna) va continua fără întrerupere, împingând trupele germane spre frontierele Franței, până la acceptarea de către Germania a armistițiului din 11 noiembrie 1918, de fapt recunoașterea înfrângerii.

Ceea ce s-a petrecut – foarte repede – a fost aiuritor. De la un război deja câștigat în est – și câștigat într-o manieră zdrobitoare – și de la un război desigur încă necâștigat în vest, dar care evolua tot în favoarea sa, Germania a ajuns, în numai câteva luni, să fie complet înfrântă. S-au combinat mai mulți factori care explică această dramatică întorsătură. Mai întâi, stoparea ofensivei, în iunie 1918, le-a arătat germanilor că nu mai pot câștiga războiul. Iar un război necâștigat echivala în perspectivă cu un război pierdut, dat fiind că balanța de forțe n-ar fi făcut decât să se modifice

constant în defavoarea Germaniei, prin revărsarea pe front a forțelor americane. În plus, succesiva defecțiune a aliaților a lăsat Germania singură: Bulgaria încheie armistițiul la sfârșitul lunii septembrie 1918, urmată de Turcia, o lună mai târziu, și de Austro-Ungaria (care suferise pe frontul italian înfrângerea de la Vittorio-Veneto, și în fapt nici nu mai exista, dat fiind că Ungaria tocmai se separase de Austria), pe 3 noiembrie 1918. Mai gravă decât orice s-a dovedit prăbușirea moralului. Germanii crezuseră în victorie, acum nu mai credeau. Ani de zile, înduraseră privațiuni mult mai severe decât aliații occidentali. Lipsurile de tot felul, mai ales alimentare, au generat o stare de nemulțumire, manifestată inclusiv prin greve, al căror număr s-a înmulțit în 1916 și 1917, apoi în ianuarie 1918. O rază de optimism s-a strecurat odată cu eliminarea Rusiei și cu ultima ofensivă germană pe frontul de vest, evoluții care păreau că anunță sfârșitul apropiat – și victorios – al războiului. Cu atât mai mare a fost dezamăgirea atunci când s-a ajuns din nou în impas. Costurile umane ale ofensivei fuseseră enorme. Se presupune că Germania ar fi rezistat ulterior mai bine dacă în loc să forțeze inutil câștigarea războiului ar fi trecut în defensivă. În vara anului 1918, armata germană ajunsese la capătul puterilor. Se înmulțiseră actele de insubordonare: dezertări, întârzieri la reîntoarcerea în unități. O parte cel puțin dintre soldații germani – epuizați, prost hrăniți și cu speranțele pierdute – nu mai voiau să lupte și destul de mulți se lăsau să cadă prizonieri. Efectivele erau descompletate din pricina celor care dispăreau sau nu mai reveneau pe front; o anchetă ulterioară face referire la aproape un milion de soldați „absenți“. Se spunea că Ludendorff ajunsese să transmită ordine unor divizii care nu mai existau! Atmosfera ajunge să se degradeze și în spatele frontului. Revolta marinarilor din portul Kiel în primele zile ale lunii noiembrie a dat semnalul unei ridicări revoluționare în mai multe părți ale Germaniei. La 9 noiembrie, Wilhelm II s-a văzut nevoit să abdice: regimul imperial s-a prăbușit. Germania nu mai rezista: nici frontul, nici spatele frontului. Nu i-a rămas decât să accepte semnarea armistițiului, la 11 noiembrie 1918.

Ar fi putut să fie altfel? În principiu, totul poate fi și altfel. Pentru aceasta, ar fi trebuit însă ca germanii – și cei de pe front, și cei de acasă – să fie deciși să continue războiul, exact ceea ce nu mai voiau. Îndată după armistițiu, s-a conturat în Germania ceea ce se numește „legenda loviturii de

pumnal în spate”.³³ Ea pune în cauză fie un grup relativ restrâns: spartakiști, comuniști, evrei, acuzați de subversiune, fie spatele frontului în genere, care ar fi abandonat o armată până atunci neînvinsă. În varianta restrânsă, legenda e desigur tendențioasă, așezată în tiparele bine-cunoscutei mitologii a conspirației. Forma extinsă ar fi mai aproape de adevăr... cu condiția unei și mai largi extinderi. Nu numai spatele frontului a cedat, a cedat și „neînvinsa” până atunci armată germană (și nu doar sub influența propagandei revoluționare și a agitațiilor din spatele frontului). N-a fost o lovitură de pumnal pe la spate, ci o sincopă generalizată. Dacă germanii ar fi fost pătrunși de ideea de a lupta până la capăt, până pe străzile Berlinului, așa cum avea să se întâmple în al Doilea Război Mondial, nu le-ar fi fost prea ușor aliaților, ei înșiși epuizați, să obțină victoria decisivă.

Note

³³. O analiză a acestei disputate interpretări, la Gerd Krumeich, „La légende du coup de poignard dans le dos“, *Mémoires allemandes*, sub direcția lui Etienne François și Hagen Schulze (selecție și traducere din ediția germană, 2001), Paris, 2007, pp. 508–525.

Sistemul de la Versailles

Comparând fără prejudecăți, Tratatul de la Versailles (împreună cu tratatele conexe: Saint-Germain, cu Austria; Trianon, cu Ungaria; Neuilly, cu Bulgaria; Sèvres, cu Turcia) nu pare să fi fost mai binevoitor cu învinșii de cum fuseseră tratatele de la Brest-Litovsk și București, dictate de Germania Rusiei și României. Teritoriul Germaniei era sensibil diminuat (cu atât mai mult dacă socotim și coloniile), și se impunea reducerea drastică a potențialului său economic și militar. Turcia era tratată mai curând ca o țară neeuropeană, împărțită, după practica colonialistă, între puterile învingătoare. Austro-Ungaria, e drept, dispăruse de la sine, însă Ungariei, atât cât rămăsese din ea, i s-au trasat cele mai defavorabile frontiere, care lăsau o bună parte dintre maghiari în afara țării.

Când au semnat armistițiul, responsabilii germani nu erau încă pe deplin lămuriți că semnează de fapt o capitulare necondiționată. S-au lămurit curând, însă pasul decisiv fusese făcut și Germania nu mai avea cum să reia ostilitățile. Articolul 231 al Tratatului de la Versailles decreta că Germania și aliatele sale erau singure vinovate de războiul de agresiune pe care îl declanșaseră, și responsabile în consecință pentru toate pierderile suferite de statele aliate. Cum Austro-Ungaria dispăruse, iar ceilalți apăreau oricum ca o cantitate neglijabilă, Germania urma să suporte aproape întreaga povară morală și materială a răspunderilor. Știm astăzi că vina Germaniei a fost mai mică decât vina nelimitată care i s-a atribuit atunci. Această „lipsă de generozitate“ pe care, în numele Franței, o recunoștea recent președintele Sarkozy³⁴, a contribuit în mare parte, poate chiar în mod decisiv, la dereglările care au aruncat lumea în al Doilea Război Mondial.

Misiunea cea mai delicată a învingătorilor a fost aceea de a rededea harta politică a Europei. Imperiile aveau să dispară, iar locul lor îl luau statele naționale, potrivit „dreptului popoarelor de a dispune de ele însele“, principiu enunțat de președintele Wilson al Statelor Unite. Principiul era însă mai ușor de enunțat decât de aplicat, cu atât mai mult cu cât în discuție era în primul rând Europa Centrală, caracterizată printr-un amalgam de etnii, între care cu greu se puteau stabili linii despărțitoare. La drept

vorbind, Europa Centrală ar fi fost mai potrivită pentru o formulă de tip confederativ decât pentru separarea brutală a unor teritorii cu populație mixtă. Din păcate, nu se putea trece de la o zi la alta de la discriminare și confruntare la egalitate și bună înțelegere. Criteriul luat în considerare a fost cel al limbii vorbite, iar definirea unui teritoriu drept național s-a făcut în virtutea elementului etnic majoritar, cu prea puțină grijă pentru minoritari, oricât ar fi fost aceștia de numeroși. Lucrurile s-au complicat și mai tare prin punerea în balanță, alături de criteriul etnic, și a altor criterii, uneori opuse celui dintâi, în funcție de interesele celor aflați în tabăra câștigătorilor. La nevoie, s-a invocat dreptul istoric: astfel, Boemia (Cehia) a rămas întreagă între limitele sale istorice, deși „dreptul popoarelor” ar fi trebuit să țină seama de existența a două populații, bine delimitate teritorial: cehii și germanii. Criterii geografice, strategice, sau pur și simplu „dreptul” învingătorilor au contribuit de asemenea la stabilirea noilor linii de frontieră. Trasarea graniței pe Dunăre a permis anexarea la Slovacia a unei întregi regiuni locuite de unguri, care s-ar fi cuvenit să rămână Ungariei. Așezarea frontierei între Italia și Austria, la cumpăna munților (pasul Brenner) a rupt o bună parte din Tirolul majoritar german (austriac) în favoarea Italiei. Cert este că nici una dintre aceste excepții n-a jucat în favoarea învinșilor!

Statele naționale rezultate au fost naționale mai mult cu numele. În Europa Centrală, cel mai aproape de modelul național (dar încă destul de departe, am zice la mijloc între un stat național și unul multinațional) a fost România. Provinciile alipite cuprindeau numeroase minorități (maghiari și germani în Transilvania, ucraineni și germani în Bucovina, ruși și ucraineni în Basarabia, evrei în toate aceste regiuni), însă românii, cel puțin, erau aproape peste tot majoritari. De aceea, România a și rezistat mai bine decât celelalte creații ale sistemului de la Versailles. Polonia s-a folosit de dreptul etnic spre vest, dar a revendicat în est dreptul său istoric, înglobând în cele din urmă teritorii locuite majoritar de ucraineni sau bieloruși. Despre Cehoslovacia nu se poate spune decât că era un stat aproape la fel de multinațional ca defunctul imperiu habsburgic: pe lângă cehi și slovaci, cuprindea regiuni locuite compact de germani, maghiari și ucraineni. La

prima vedere, Iugoslavia semăna ceva mai bine cu un stat național, dat fiind că popoarele slave care o alcătuiau erau foarte apropiate prin limbă (deși, alături de ele, se aflau destule minorități: albanezi, unguri, români, germani...). E un caz care dovedește însă insuficiența criteriului lingvistic pentru a contura, în lipsa altor factori de legătură, o unitate de tip național. Sârbii ortodocși, croații catolici și bosniacii musulmani, chiar vorbind aceeași limbă, s-au dovedit în cele din urmă nu numai foarte diferiți, ci și ostili unii altora.

În aceste condiții, de aplicare foarte generoasă a criteriului etnolingvistic (în fapt, definiția „germană“ a națiunii!), germanii aveau motive întemeiate să solicite un tratament egal. Cu alte cuvinte, în schimbul renunțării la teritoriile negermane pe care le dețineau, să realizeze în sfârșit reunirea tuturor ținuturilor germane. Regiunile pierdute au reprezentat 13% din suprafața și 10% din populația Reichului. Germania se reducea de la 540 000 km² la 472 000 km². Franța a recuperat Alsacia-Lorena, fără referendum: singurul caz când nu limba vorbită a fost criteriul, ci apartenența națională, potrivit concepției franceze (de fapt, germanizarea și integrarea în ansamblul german făcuseră între timp progrese; e greu de spus în 1918 în ce măsură alsacienii se simțeau mai mult francezi sau mai mult germani). Polonia a căpătat provinciile Posen și Prusia Occidentală (cu un „coridor“ până la Marea Baltică), cu certă majoritate poloneză, dar și cu o minoritate germană destul de semnificativă; în urma unui plebiscit i-a revenit și extremitatea estică a Sileziei. Tot prin plebiscit, Danemarca a reintrat în posesiunea părții de nord a provinciei Schleswig. Pe lângă teritorii majoritar negermane, germanii au trebuit să cedeze și în câteva locuri unde erau ei majoritari. Au pierdut astfel orașul Danzig (actualul Gdansk), devenit „oraș liber“, la capătul „coridorului“ polonez. La Memel (în extremitatea Prusiei Orientale) ar fi urmat să se organizeze un plebiscit; lituanienii au ocupat însă orașul fără să se încurce în formalități. Malmédy, de limbă franceză, a trecut la Belgia, dar, odată cu Malmédy, și districtul Eupen, întru totul de limbă germană (și ca totul să fie perfect și de necontestat, populația germană din Eupen a ratificat prin referendum această anexare!).

În schimb, s-a refuzat categoric dreptul germanilor din afara Germaniei de a se uni cu Germania. Exista o puternică dorință de unire – reciprocă – între

Germania și Austria. „Alungată“ din Germania în 1866, dar rămasă acum fără imperiu, părea cu totul natural ca Austria, cu nimic mai puțin germană decât oricare alt stat german, să se reîntoarcă în sânul Germaniei. Vetoul opus *Anschluss*-ului de învingători i-a dezorientat pe austrieci și i-a nemulțumit profund pe germani. Discuția s-a încheiat și mai repede în privința alipirii la Germania a regiunii sudete, populată în mare majoritate de germani. S-a dat câștig de cauză cehilor și argumentului că nu se poate desface unitatea istorică a Boemiei! Nedrepte, aceste decizii sunt lesne de înțeles: Austria, cu 6,5 milioane de locuitori, și regiunea sudetă, cu 3 milioane, ar fi adăugat Germaniei, în termeni de populație, dar și de valoare generală a teritoriilor, mai mult decât fusese nevoită să cedeze. În urma înfrângerii, Germania ar fi câștigat în loc să piardă. Așa ceva nu se putea accepta. Cu atât mai rău pentru principii: ele nu se aplicau și germanilor!

Cel puțin nu s-a ajuns la dezmembrarea Germaniei, o idee nu lipsită de adepți în Franța, și care părea realizabilă, odată ce Reichul nu data decât de la 1871, iar în interiorul său diferitele state își păstraseră identitatea. Chestiunea Renaniei a fost însă mai spinoasă. Francezilor le-ar fi plăcut să anexeze acest teritoriu, situat la vest de Rin (28 000 de kilometri pătrați, cu 5,5 milioane de locuitori și cu o importantă capacitate economică). Soluția anexării se arăta însă greu de înfăptuit: n-ar fi acceptat-o aliații anglo-saxoni și bineînțeles nici populația germană a regiunii n-ar fi primit-o cu entuziasm. Rămânea formula independenței, combinată cu o uniune vamală cu Franța. Sau, în varianta minimală, măcar o largă autonomie în cadrul Germaniei: susținută de altfel și de o mișcare autonomistă renană destul de activă. Francezii urmăreau ca într-un fel sau altul frontiera occidentală a Germaniei – și dacă nu frontiera politică, cel puțin frontiera militară – să se oprească pe Rin. Mareșalul Foch, învingătorul din 1918, considera că Franța trebuie cu orice preț să-și asigure o apărare avansată pe linia acestui fluviu. Francezii au venit la congresul de pace și cu teoria conform căreia locuitorii Renaniei au fost la origine celti, romanizați ulterior și doar în cele din urmă germanizați, însă supuși tot timpul unei puternice înrâuriri franceze; una peste alta, erau mai apropiați de francezi decât de germani!³⁵ Englezii și americanii s-au opus cu hotărâre acestor tentative, de natură să provoace un nou diferend de tip Alsacia-Lorena, în sens invers. În cele din urmă, Clemenceau s-a văzut nevoit să cedeze. Franța a continuat însă și în

anii următori să pescuiască în apele tulburi ale separatismului sau autonomismului renan, fără să obțină însă vreun rezultat. Singura posibilitate de anexiune a rămas mica regiune de frontieră Saarland (Sarre în franceză), de 2 000 de kilometri pătrați, cu 800 000 de locuitori. O parte a ei aparținuse un timp Franței, până la 1815. Interesul cel mare privea însă bogatele sale zăcămintele de cărbune. Franța a obținut proprietatea minelor și includerea regiunii în propriul spațiu vamal. În termen de 15 ani, un referendum urma să decidă asupra statutului ulterior: fie unirea cu Germania, fie cu Franța, sau continuarea regimului de autonomie sub egida Societății Națiunilor. Verdictul populației (în 1935) a fost fără apel: marea majoritate în favoarea reintegrării în Germania. Toate aceste pretenții franceze au înveninat încă și mai tare raporturile dintre cele două națiuni și au fortificat în Germania spiritul de revanșă.

Dacă teritoriul Reichului a fost diminuat, însă nu dezmembrat, posesiunile coloniale germane au avut parte de un tratament mult mai radical: toate au fost confiscate. Învingătorii și le-au împărțit – pentru a face impresie mai bună – sub egida Societății Națiunilor. Marea Britanie primea Africa Orientală Germană (Tanganyka, corespunzând în mare parte Tanzaniei actuale). Togo și Camerun se împărțeau între Marea Britanie și Franța. Africa Germană de Sud-vest era atribuită Uniunii Sud-Africane, deci tot imperiului britanic. Belgiei îi revenea Ruanda. Japonia lua concesiunea Quingdao, în China, și împărțea cu Marea Britanie posesiunile insulare germane din Pacific. Era un act de spoliere, pur și simplu, chiar dacă nedreptatea poate să pară astăzi mai puțin flagrantă, în măsura în care orice stăpânire colonială e socotită nedreaptă în raport cu populațiile colonizate. Evident că faimosul drept al popoarelor de a dispune de ele însele nu se aplica și raselor „de culoare”. Pentru Germania însemna mai puțin o pierdere materială, cât o pierdere de prestigiu, o pierdere simbolică. I se pune în vedere că e restrânsă de acum înainte la spațiul ei european, în contrast cu Marea Britanie și Franța, puteri mondiale, cu posesiuni și interese pe toate continentele. Încă o umilire.

Sub toate dimensiunile, Germania trebuia să fie „redușă”. Armata i se limita la 100 000 de oameni, exclusiv pentru menținerea ordinii interne. Flota de război, care urma să fie predată, a fost sabotată. În plan economic i s-au impus Germaniei tot felul de obligații discriminatorii. Culmea abuzului l-a atins însă datoria de război, fixată – în 1921 – la enorma sumă

de 132 miliarde mărci-aur; potrivit unei eşalonări ulterioare, Germania ar fi avut de plătit până în 1988! Dificultăţile economice şi financiare au dus de la bun început la o întârziere a plăţilor. Franţa a profitat pentru a ocupa în 1923 regiunea Ruhr, urmărind, pe lângă forţarea achitării sumelor convenite, şi punerea în slujba sa a potenţialului economic al regiunii, ca şi stimularea separatismului renan. Până la urmă, operaţia a fost un eşec; forţele franceze s-au retras în 1924, şi în acelaşi an, prin adoptarea planului Dawes, s-a recalculat şi datoria germană, într-o manieră mai puţin împovărătoare. În total, Germania avea să plătească (până când va fi „iertată“, în 1932) suma de 23 de miliarde din totalul de 132, disproporţie care ilustrează caracterul excesiv al pretenţiilor iniţiale.

În aducerea Germaniei în stare de disperare, răspunderea Franţei a fost mai mare decât a aliaţilor săi anglo-saxoni. Nu odată aceştia au îndemnat Parisul la moderaţie. Iniţial, nu păreau convinşi nici de drepturile Franţei asupra Alsaciei şi Lorenei; oricum, n-au acceptat pretenţiile ei asupra Renaniei. La scurt timp, de altfel, Statele Unite au adoptat o linie politică „izolaţionistă“, dezinteresându-se de Europa. Marea Britanie îşi continua tradiţionala ei strategie a echilibrului european: odată Germania slăbită, nu era cazul să se întărească prea mult Franţa. Între Franţa şi Germania, lucrurile erau însă mult mai complicate. Se declanşase un angrenaj conflictual încă din vremea războaielor napoleoniene. Mereu, fie germanii, fie francezii aveau să-şi ia revanşa pentru înfrângerile şi pierderile anterioare. Anglia ocupând o poziţie mai specială, de putere cu interese pretutindeni în lume, cele două ţări concureau şi pentru statutul de primă putere europeană. Acum, francezii aveau multe de recuperat şi multe de plătit: înfrângerea din 1870, pierderea Alsaciei şi a Lorenei, trecerea pe un plan de putere secundar în raport cu Germania, invazia din 1914, ocupaţia germană a unei părţi din teritoriul naţional, cu toate daunele şi traumele decurgând de aici... Din punctul de vedere francez, Germania trebuia să plătească, fără vreo limită, cu vârf şi îndesat. O asemenea secătuire a puterii concurente ar fi trebuit să ducă la inversarea rolurilor: o Franţă redevenită prima putere europeană (cu atât mai mult cu cât şi Rusia era pentru un timp scoasă din joc). Noul proiect francez de hegemonie s-a manifestat în fel şi chip, prin prezenţă sau intervenţii militare în diverse părţi ale Europei, prin tentative de preluare a „moştenirii“ economice germane, prin cultivarea unor raporturi strânse cu noile state din Europa Centrală (Polonia, Mica

Antantă: Cehoslovacia, România, Iugoslavia). Problema este că această politică era prea ambițioasă pentru puterile Franței. Chiar diminuată, Germania rămânea mai mare și potențial mai puternică decât adversara sa: 60 de milioane de germani, în interiorul noilor frontiere, în 1919, față de 40 de milioane de francezi; de asemenea, oricât de mari au fost pierderile și dificultățile de după război, capacitatea economică a Germaniei, industria cu deosebire, depășea cu mult posibilitățile economiei franceze. Spiritul de revanșă al francezilor este de înțeles, după toate câte se întâmplaseră; după cum și visul lor de hegemonie, întreținut de nostalgia unei epoci când Franța era de departe prima putere europeană. O politică mai înțelegătoare față de Germania – este drept, mai ușor de imaginat acum decât în atmosfera de atunci – ar fi putut să aibă însă efecte pozitive asupra evoluțiilor ulterioare. Și Franța a lucrat, fără să știe și fără să vrea, la ascensiunea lui Hitler și la pregătirea propriei înfrângeri, două decenii mai târziu. În mod semnificativ, dintre toate campaniile celui de-al Doilea Război Mondial, cea mai populară a fost în Germania ofensiva împotriva Franței din mai–iunie 1940. Înfrângerea acesteia, rapidă și totală, a fost percepută ca o binemeritată lecție pentru umilințele îndurate de Germania la sfârșitul războiului precedent.

Note

[34.](#) Din discursul lui Nicolas Sarkozy rostit la 11 noiembrie 2009 (reprodus în *Le Monde*, 13 noiembrie 2009): „Cette paix n’avons pas su la faire en 1918, non seulement parce que les vainqueurs manquèrent de générosité, mais aussi parce qu’ils refusèrent de voir le destin tragique qui les liaient aux vaincus et que l’indicible horreur de la guerre venait de révéler“ („Pacea aceasta n-am știut să o facem în 1918, nu numai fiindcă învingătorii au dovedit lipsă de generozitate, dar și fiindcă au refuzat să vadă destinul tragic care îi lega de cei învinși și pe care nespusa grozăvie a războiului tocmai îl pusese în evidență“).

[35.](#) Punct de vedere susținut de André Tardieu, colaborator apropiat al lui Clemenceau, și reluat în cartea sa *La Paix*, Paris, 1921, p. 185.

Republica de la Weimar

Lumea de dinainte de Primul Război Mondial ar fi putut să evite această conflagrație. E însă greu de imaginat cum ar fi putut lumea de după Primul Război să-l mai evite pe cel de-al doilea. Drumul conduce aproape inevitabil de la un război la celălalt. În Europa anului 1914 exista un echilibru al puterilor care din păcate a funcționat prost în momentul decisiv. În Europa de după 1918 nu mai există nici un fel de echilibru, iar contradicțiile sunt mai puternice ca înainte de război. Statele Unite s-au spălat pe mâini, Franța joacă un rol care o depășește, iar Germania și Rusia pândesc momentul când vor putea recupera ce au pierdut sau chiar mai mult decât atât. Europa central-orientală, complet fragmentară în urma dispariției Austro-Ungariei, se prezintă ca o pradă ideală. În fața Germaniei, la 1914, se deschideau multe căi virtuale. După 1918, drumul se îngustează și conduce tot mai drept spre catastrofă.

Sfârșitul războiului, mai întâi de toate, s-a dovedit pentru germani intolerabil, aproape de neînțeles. Germanii avuseseră impresia că aproape l-au câștigat, ca să afle a doua zi că în realitate l-au pierdut, și încă în mod dezastruos. Avuseseră convingerea că duc un război de apărare, ca să li se spună la sfârșit că tocmai ei fuseseră agresorii. Căpătaseră sentimentul – în bună măsură justificat – că civilizația germană atinsese un punct foarte înalt și se treziseră aruncați, fără menajamente, la marginea lumii civilizate. Nici un german nu putea accepta asemenea consecințe. Germania era „programată” să-și ia revanșa.

Nu Republica de la Weimar avea să o țină în frâu.³⁶ Se instalase de la o zi la alta în locul Imperiului, în condițiile impuse de înfrângere, de valul revoluționar și de abdicarea lui Wilhelm II. N-a fost niciodată prea iubită. Coloana vertebrală a regimului o alcătuiau social-democrații, și ei în criză de identitate. Renunțaseră să mai fie un partid revoluționar, fără ca prin aceasta să-și atragă simpatia burgheziei, dar provocând o falie adâncă între ei și comuniști. La dreapta rămânea vie nostalgia imperiului, la extrema stângă nostalgia unei revoluții care nu mersese până la capăt. Mulți dintre germanii cu vederi de dreapta s-au raliat Republicii din rațiune sau din oportunism, nu din vreun sentiment republican; nici electoratul socialist nu

era prea satisfăcut de o republică devenită mai mult burgheză decât socială, urmarea fiind, mai ales în anii crizei economice, erodarea voturilor tradiționale ale Partidului Social-Democrat. Scriitorii și artiștii – categorie influentă într-o perioadă de mare efervescență culturală –, eliberați de prejudecățile și constrângerile Germaniei imperiale, nu numai că nu lăudau noua stare de lucruri, dar își manifestau neadaptarea la societatea în mijlocul căreia trăiau.

Guvernarea a fost ani de-a rândul asigurată de o coaliție între social-democrați și două formațiuni burgheze moderate: „Centrul” și Partidul Democrat German. Cele trei partide au obținut trei sferturi din sufragii în ianuarie 1919, dar au scăzut sub jumătate în 1920, și de atunci n-au mai avut niciodată majoritate absolută. Pentru a mai păstra ceva din ideea „imperială” de stat, Constituția republicană acordase puteri importante președintelui; acesta putea dizolva Reichstagul și îl numea pe cancelar fără să fie obligat să țină seama de raportul de forțe din legislativ. Cel dintâi președinte a fost social-democratul Friedrich Ebert. I-a urmat în 1925 mareșalul Hindenburg, ales în turul al doilea de scrutin cu 48,3% din voturi, față de 45,3% obținute de centrismul Marx. Hindenburg, un aristocrat și un militar credincios tradiției imperiale, numai republican nu era; alegerea lui dovedea că o bună parte a corpului electoral rămânea sceptică (sau chiar de-a dreptul ostilă) față de simbolistica republicană. Hindenburg își va avea de altfel rolul lui în aducerea lui Hitler la putere, nu din vreo apreciere pentru micul caporal austriac, pe care el, mareșalul prusian, nu putea decât să-l privească de sus, ci din încă și mai puțină considerație pentru republica al cărei președinte era. Toate acestea nu vor să spună că Republica de la Weimar nu s-ar fi putut menține, cu toate insuficiențele ei: însă pe o mare calmă, sau moderat agitată, nu pe o mare în furtună.

Nici economia germană n-a mai fost după război ceea ce fusese înainte: s-a dereglat, cum s-au dereglat toate. Nu e singura țară care trece prin dificultăți, dar nici o altă mare națiune industrială n-a avut între 1918 și 1933 atât de mulți ani economici dezastruoși precum Germania. Firește, nu doar consecințele războiului sunt la originea disfuncționalităților, dar partea lor, incontestabil, e substanțială. Din nou trebuie însă spus că rolul-cheie este al „reprezentărilor” mai mult decât al „realităților”. Dincolo de ponderea reală – de altfel imposibil de cuantificat – a efectelor înfrângerii, rămâne faptul că în percepția germană constrângerile tratatului de la

Versailles și îndeosebi reparațiile de război au devenit cauza principală a sărăcirii țării („Oamenii de afaceri în dificultate, profesorul prost plătit, muncitorul șomer, toți au aruncat vina pentru necazurile lor pe reparații“³⁷).

Pentru a ține în frâu tensiunea socială și potrivit propriei filozofii sociale și etatiste, Republica de la Weimar intervine în domeniile cele mai sensibile și ajunge să cheltuiască peste limita prudenței. Sume considerabile sunt îndreptate spre asistența acordată victimelor războiului (aproape 2,7 milioane de invalizi, peste o jumătate de milion de văduve, peste un milion de orfani...). Costă mult și sprijinul pentru construcția de locuințe, unde criza e acută, în urma sistării construcțiilor în anii războiului, ca și prin afluxul refugiaților din teritoriile cedate. În sfârșit, e completat și amplificat sistemul de asigurări sociale, existent încă din vremea lui Bismarck. Presiunea asupra bugetului a fost enormă, cu riscul greu de ocolit al inflației. Intervine în ianuarie 1923 ocuparea Ruhrului de către francezi, iar rezistența pasivă decretată de guvern împotriva ocupantului, cu oprirea transporturilor și a activităților industriale, provoacă aproape o paralizie economică. Inflația, deja în creștere, devine hiperinflație, cu „recorduri“ neegale în istorie. În ianuarie 1923, un dolar american valora nu mai puțin de 18 000 de mărci, dar era abia începutul; în noiembrie 1923 atinsese cota de 4 200 de miliarde de mărci!

Situația se stabilizează în 1924, dar anii cu adevărat buni sunt puțini, doar până în 1928. Indicele producției industriale abia depășește nivelul din 1913 (față de 100 în 1928, curba indică 98 în 1913, 37 în 1919, 70 în 1922). Creșterea nu a fost prea sănătoasă. Penuria capitalurilor – care nu abundaseră în Germania nici înainte de 1914 – devenise acută; de aici, necesitatea creditării externe și sensibilitatea la orice seism financiar pornit din afară. Marea criză economică atinge Germania încă înaintea celorlalte principale țări industriale, primele semne arătându-se în partea a doua a anului 1928. Dependentă îndeosebi de finanțarea americană, economia germană a resimțit din plin în anii următori șocul crizei care a afectat Statele Unite. În raport cu indicele producției industriale de 100 în 1928, nivelul rămâne tot la 100 în 1929, pentru a se prăbuși la 87 în 1930, 70 în 1931, 58 în 1932 și – început de relansare – 66 în 1933. Numărul șomerilor, în medie anuală, este de aproape 1,9 milioane în 1929, peste 3 milioane în 1930, 4,5

milioane în 1931 și 5,6 milioane în 1932, ceea ce în procente înseamnă 8,5% din populația activă în 1929 și 29,9% în 1932. Dezastrul de după război, urmat de o scurtă perioadă de speranță, apoi de o nouă cădere: germanii au avut parte de un tratament de șoc de o rară violență.

Ani de umilință se succed începând cu armistițiul din noiembrie 1918, pentru a culmina cu ocuparea Ruhrului în 1923. Deznodământul acestui din urmă episod e însă în defavoarea Franței, care se trezește izolată fără a-și realiza vreun obiectiv. Se petrece o întorsătură: Germania preia inițiativa și o va menține cât timp la cârma politicii sale externe se va afla Gustav Stresemann (din 1923 până în 1929). Pariul lui Stresemann a fost acela de a-și readuce țara în poziția de putere de dinaintea Primului Război Mondial, nu prin forță, ci printr-o treptată înțelegere cu foștii învingători.³⁸ O politică a pașilor mici: Germania trebuia să convingă de buna ei credință și să recâștige cu timpul măcar o parte din ceea ce pierduse, și poate chiar mai mult. Cu abilitate, Stresemann a știut să exploateze disensiunile franco-britanice, ca și dispoziția pacifică și reconciliatoare a omologului său francez, Aristide Briand. În 1925, prin acordul de la Locarno, puterile occidentale garantează frontierele comune ale Germaniei, Franței și Belgiei, lăsând implicit deschisă soluția unor revizuiți spre est. În 1926, Germania este admisă în Societatea Națiunilor, cu alte cuvinte iese din carantina politică de până atunci. Stresemann avea în vedere, pe termen ceva mai lung, obținerea unei noi frontiere cu Polonia (în principal, recuperarea Danzigului și a „coridorului“), unirea Austriei (*Anschluss*-ul) și redobândirea unui spațiu colonial. În fapt însă, n-a reușit să atingă nici obiectivele care păreau mai simple: teritoriul Eupen, atașat abuziv Belgiei, recuperarea Saarlandului, fără să se mai procedeze la un referendum, și retragerea anticipată a trupelor franceze din Renania. În ce privește strategia lui Stresemann, opinia publică germană a fost împărțită, între cei care sperau că se va putea dobândi ceva, fie și cu prețul unor renunțări, și cei care considerau că, intrând într-un joc „legalist“, Germania nu face decât să ratifice ordinea impusă de învingători. Inițial speranțele au fost mai mari, spre sfârșit s-a accentuat însă sentimentul de insatisfacție. În fond, în ce privește problema crucială: recuperarea, fie și parțială, a teritoriilor pierdute, nu se realizase nimic!

Ar fi izbândit Stresemann până la urmă? Greu de crezut: învingătorii n-ar fi acceptat să mutilizeze sistemul de la Versailles. La drept vorbind, alternativa era sau nici o revizuire, sau o revizuire radicală, însă nu cu mijloacele lui Stresemann, ci cu cele puse în acțiune de Hitler un deceniu mai târziu. Dar chiar în varianta cea mai optimistă i-ar fi trebuit abilului diplomat foarte mult timp pentru a obține minime concesii și un timp liniștit, de consolidare a încrederii între puterile europene. N-a fost să fie nici una, nici alta. În 1929, Stresemann a murit pe neașteptate; avea doar 50 de ani. O dispariție, s-ar spune, simbolică. Nereușita lui deschidea calea unor abordări mai puțin diplomatice. Nu doar Germania, ca stat, ci și germanii, ca națiune, n-aveau deloc intenția să renunțe la obiective teritoriale pe care le considerau absolut justificate.

Note

[36.](#) Mai multe dintre informațiile privitoare la Republica de la Weimar sunt preluate din cartea lui Christian Baechler, *L'Allemagne de Weimar. 1919–1933*, Paris, 2007.

[37.](#) A.J.P. Taylor, *Originile celui de-al doilea război mondial*, Iași, 1999, p. 48 (ediția originală: *The Origins of the Second World War*, 1961).

[38.](#) O excelentă analiză a demersului lui Stresemann, la Henry Kissinger, *Diplomația*, cap. XI: „Stresemann și revirimentul învinșilor“.

Hitler și al Treilea Reich

E instructiv de urmărit procentajul voturilor obținute de naziști la alegerile legislative, din 1924 până în 1933. Iată cum se prezintă:

mai 1924	– 6,5%
decembrie 1924	– 3%
mai 1928	– 2,6%
septembrie 1930	– 18,3%
iulie 1932	– 37,4%
noiembrie 1932	– 33,1%
martie 1933	– 43,9%

[39](#)

Se constată lesne că perioada de relativ echilibru și de creștere economică dintre 1924 și 1928 nu le-a priit deloc. Criza economică, în schimb, i-a favorizat masiv. Chiar și așa, scorul cel mai ridicat obținut a fost 37,4%. După care, la câteva luni, urmează un recul de câteva procente: 33,1%. Mai puțin decât au înregistrat socialiștii și comuniștii împreună (doar că socialiștii și comuniștii nu mergeau împreună). Semn că Partidul Național Socialist își atinsese limitele. Scăderea, cu siguranță, ar fi continuat, odată cu semnele ieșirii din criză. Dacă Hitler nu reușea să ajungă la putere în ianuarie 1933 – așa cum s-au petrecut lucrurile –, nici n-ar mai fi avut vreo altă ocazie. Desigur, l-a ajutat democrația. Fără vot universal și largi libertăți politice, naziștii n-ar fi avut cum să ajungă atât de sus. Însă democrația (pe fond de criză) nu le-a asigurat decât o treime din voturi. S-a adăugat sprijinul de conjunctură al unei drepte ostile Republicii de la Weimar, dar prea puțin apropiată de intențiile revoluționare ale nazismului: o dreaptă care a jucat greșit și s-a păcălit. Rămâne faptul că Hitler n-a avut niciodată o majoritate în Germania până când a devenit stăpânul țării. Și alegerile din martie 1933 sunt semnificative: 43,9% din voturi, mai puțin de jumătate, în condiții de intimidare, chiar de teroare, împotriva adversarilor politici.

Naziștii au beneficiat în cursa lor pentru putere, la începutul anilor '30, de un vot masiv al clasei de mijloc și de o parte, mai mică, a voturilor muncitorești. Motivele pentru care s-au îndreptat spre nazism n-au fost însă acelea care s-ar putea presupune astăzi dintr-o lectură superficială a istoriei. Ideile fixe ale lui Hitler, exprimate în cartea sa programatică *Mein Kampf*

(1925–1926), erau nimicirea evreilor și extinderea Germaniei cât mai departe spre Răsărit, prin distrugerea Rusiei. Rasa germană, purificată, avea astfel să populeze un întins imperiu. Aceste ținte Führerul le-a urmărit cu tenacitate odată ce a ajuns la putere. Însă prin ele, și doar prin ele, n-ar fi ajuns la putere niciodată. Câți germani l-ar fi votat doar ca să scape de evrei sau pentru a coloniza Rusia? Problema germanilor era criza cu repetiție a societății în care trăiau și umilința în care îi împinsese sistemul de la Versailles. Perfect regizată de Goebbels, imbatabilul specialist al domeniului, propaganda electorală nazistă a mizat pe nemulțumirea profundă și pe așteptările oamenilor, adaptându-și discursul, pe lângă temele generale, pentru fiecare categorie în parte. O Germanie puternică și unită, fără bariere între clase, fără conflicte sociale, o Germanie prosperă și reșezată între marile puteri ale lumii: aceasta era esența mesajului. Rasismul și antisemitismul, nucleul tare al doctrinei naziste, au fost lăsate la o parte sau în orice caz mult atenuate, socotite, pe drept cuvânt, contraproductive ca teme electorale. Nu numai că majoritatea germanilor n-au votat nazist, dar și majoritatea celor care au votat în acest fel n-au votat în fond pentru ceea ce constituia profilul specific al doctrinei naziste. A fost un vot al disperării și al speranței. Plătit scump.

În ce măsură s-au raliat germanii în anii următori regimului nazist? Pentru a răspunde la această întrebare, consultările electorale nu mai au nici o relevanță; în 1938, 48 850 000 de alegători spun „da“ listei unice și doar 75 000 se pronunță împotriva. În crearea acestei aparente cvasiunanimități în jurul proiectului nazist a contat, firește, anihilarea opoziției. Liderii politici sau de opinie, socialiști, liberali, comuniști, universitari, evrei... sunt sau în închisori și lagăre, sau în exil. Au avut un impact, pe de altă parte, succesele regimului, care își ține într-adevăr o parte din făgăduieli. Economia se relansează, șomajul scade de la aproape 6 milioane în 1932 la un milion spre sfârșitul anului 1937. Regimul face, se înțelege, mare caz de reușitele sale economice. Istoricii le-au mai redus ceva proporțiile. Și fără nazism, Germania, odată ieșită din criză, ar fi înregistrat, ca și celelalte țări, o creștere economică și o diminuare a șomajului. Este însă drept că, în condițiile date, un regim totalitar a dispus de mijloace mai eficiente pentru a mobiliza resursele și oamenii. Marile lucrări, îndeosebi construcția de autostrăzi, investițiile în industria grea, în primul rând în fabricile de armament, au stimulat economia în ansamblul ei și au oferit numeroase

locuri de muncă; reintroducerea serviciului militar obligatoriu avea, de asemenea, să contribuie la resorbția șomajului. Pe baza unor estimări recente, socotind 100 nivelul PIB-ului în 1932, se ajunge în Germania, în 1938 (fără Austria și regiunea sudetă) la 155, în timp ce Marea Britanie înregistrează numai 125, și Franța, încă mai jos, doar 113.⁴⁰ Au crescut și salariile, nu foarte mult, însă au crescut. În ansamblu și mai ales în comparație cu dezastrul anilor de criză, situația socială s-a îmbunătățit sensibil, cu un preț, este drept, pe măsură: pierderea libertăților. În același timp, punctele marcate de Hitler în plan european, prin anexarea teritoriilor germane (Austria și regiunea sudetă) și reafirmarea poziției de prim rang a Reichului nu puteau să nu dea satisfacție unei națiuni care simțise din plin umilința de la Versailles.

Impresia este a unei aderări masive la politica lui Hitler, cel puțin în perioada marilor succese (erodată treptat în ultimii ani, odată cu întoarcerea războiului în defavoarea Germaniei). De aici s-ar putea trage ușor – prea ușor – concluzia unei responsabilități colective. Judecata s-ar cuveni să țină seama de condiția specifică a sistemelor totalitare. Nazismul nu poate fi privit doar în sine, ci în contextul unei tipologii pe care o regăsim și în Italia mussoliniană (deși în forme mai puțin accentuate) și, cu prisosință, în regimurile comuniste. Nu e deloc adecvată cântărirea comportamentului unei societăți „închise” prin analogie cu valorile și reacțiile unei societăți „deschise”. O chemare la urne, de pildă, într-un regim totalitar, este o ceremonie unanimistă, și nicidecum o consultare electorală autentică. Imnurile de slavă înălțate conducătorului suprem sau partidului unic țin tot de ritual și nu definesc vreun grad anume de convingere. Oamenii sunt manipulați și în democrații; dintotdeauna au fost manipulați! Dar, cel puțin, în regimurile democratice, sunt manipulați în mai multe sensuri, ceea ce se traduce printr-o diversitate a opțiunilor. În totalitarisme se petrece o unică și masivă manipulare, al cărei rezultat e spălarea parțială sau totală a creierelor (imună la acest procedeu rămânând o minoritate destul de restrânsă). Sunt, desigur, și destui entuziaști, seduși de ceea ce percep a fi noua condiție eroică a existenței, sunt desigur și cei legați prin tot felul de interese și avantaje de regimul totalitar. Majoritatea formează însă o masă influențabilă și manevrabilă. De la bun început, există o teamă generalizată: individul se simte lipsit de apărare, prins într-un angrenaj implacabil, care-l

poate zdrobi în orice moment. Decisivă, peste toate, e răsturnarea derutantă a reperelor. Lumea totalitarismelor se înfățișează ca o lume nouă, clădită pe criterii sociale și morale cu totul altele, opuse celor din lumea „anterioară”. Lasă impresia de a se instala definitiv în istorie, pe ruinele „lumii vechi”. Așa se prezintă „Reichul de 1000 de ani”, așa se prezintă comunismul, proclamat ca încununare a întregii evoluții umane. Judecata individuală cedează în fața a ceea ce pare a fi verdictul istoriei (adesea, într-un schizofrenic amestec contradictoriu, definit de Orwell sub sintagma de „dublă gândire”). Istoria are întotdeauna dreptate. Puțini își păstrează deplina independență de spirit, încă și mai puțini au îndrăzneala – sau inconștiența – de a se opune efectiv. Activiștii regimului, instrumentele sale directe, sunt o minoritate. Dar și majoritatea îl susține în fapt, prin docilitatea cu care se supune comenzilor. O „responsabilitate colectivă” există, așadar, dar nu ca urmare a unei opțiuni libere și voluntare și, în acest caz, a unei vinovății pe măsură, ci în sensul unei alinieri pasive, în lipsa, reală sau aparentă, a oricărei alternative. Nu germanii sunt problema. Problema e mecanismul însuși al totalitarismului – în Germania, ca și pretutindeni unde asemenea regimuri au existat –, pe fondul fragilității convingerilor și comportamentelor umane.

Loviturile de forță ale lui Hitler de până la război reprezintă doar o primă etapă a planului său de expansiune și dominație. Dacă le detașăm însă de tot ce a urmat, apar drept rezolvări, desigur brutale (dar se putea altfel?), ale imensei frustrări germane, rezultată din deciziile impuse la Versailles. Intrarea armatei germane în Renania, în martie 1936 – pe propriul teritoriu – confirma în fond un drept al oricărui stat suveran, care Germaniei îi fusese știrbit. *Anschluss*-ul – în martie 1938 – înfăptuia în sfârșit unirea Austriei cu Germania, un mai vechi deziderat al germanilor, ca și al austriecilor (ei înșiși germani!); ar fi fost, desigur, preferabil să se facă în condiții democratice, și nu ca încă un pas spre război întreprins de un regim totalitar. Dictatul de la München, din octombrie 1938, a fost o încălcare flagrantă a suveranității Cehoslovaciei, însă nu trebuie uitat că Cehoslovacia însăși fusese o „invenție” a sistemului de la Versailles. Potrivit principiilor wilsoniene, aplicate celorlalte națiuni, regiunea sudetă s-ar fi convenit să fie considerată germană, și nu cehoslovacă. Totul arată urât fiindcă e vorba de Hitler, de metodele și de obiectivele sale, dar faptul că Germania își avea dreptatea ei în aceste dispute teritoriale n-ar trebui

ignorat sau negat (fără ca o asemenea afirmație să însemne – mai e cazul să o spunem? – readucerea în actualitate a unor dosare definitiv închise). Dacă Versailles-ul ar fi fost întocmit altfel, nu s-ar fi ajuns aici, nici la Hitler, nici la al Doilea Război Mondial. Timiditatea Franței și a Marii Britanii, care au cedat cu ușurință la München, se explică prin dorința de pace a guvernelor și opiniei publice din țările respective, ceea ce le-a pus în netă poziție de inferioritate în fața unui dictator gata oricând să joace totul pe o carte. Dar explicația stă, parțial, și în lipsa de convingere a celor două puteri occidentale cu privire la validitatea Cehoslovaciei, și în recunoașterea tacită a faptului că exista totuși o parte de dreptate și în revendicările germane. În discuție e problema de principiu, și nu strategia lui Hitler, căruia nici prin gând nu-i trecea să se limiteze la frontierele etnice: numai la câteva luni după München, întreaga Cehie a fost anexată, cu statutul de „protectorat“.

În urma acestor anexiuni, Reichul ajunsese la o întindere de 637 000 km² și la o populație de aproape 87 milioane de locuitori, cu mult peste dimensiunile dinainte de 1918; populația era aproape la fel de mare cât a Marii Britanii (47 de milioane) și Franței (42 de milioane) la un loc. Dacă Hitler s-ar fi oprit aici, Germania ar fi rămas, de departe, cea mai mare putere europeană. Desigur, din proiectul pur „german“ mai rămânea de recuperat Danzigul; a fost de altfel picătura care a revărsat paharul: Marea Britanie și Franța n-au mai acceptat această nouă pretenție, care viza de fapt întreaga Polonie (destinată a fi împărțită între Germania și Uniunea Sovietică) și așa s-a ajuns la al Doilea Război Mondial. Hitler n-avea nici cea mai mică intenție să se oprească: împlinirea unității naționale germane nu însemna pentru el sfârșitul, ci începutul unui proiect de mult mai mare anvergură. Marea majoritate a germanilor s-ar fi mulțumit cu siguranță cu ceea ce se realizase; vrând-nevrând, au trebuit să-l urmeze. Nimeni nu i-a întrebat și, chiar dacă i-ar fi întrebat, răspunsurile într-un regim totalitar se știu dinainte.

Cu Polonia, lucrurile sunt rezolvate repede; decisiv înfrântă, în numai trei săptămâni, jumătatea ei occidentală (cu Varșovia) e anexată Reichului. În iunie 1940, Franța e scoasă din război, o parte ocupată direct de armata germană, cealaltă parte, în sud, sub autoritatea guvernului de la Vichy, dependent la rândul ei de puterea învingătoare. Armatele germane mai invadaseră între timp Danemarca și Norvegia, Olanda, Belgia și Luxemburgul. Proiectul unei invazii în Marea Britanie avea însă să eșueze,

„bătălia Angliei“ soldându-se cu pierderi dureroase pentru aviația germană; condiția lor insulară îi salva încă odată pe britanici. Întrebarea revine: ce s-ar fi întâmplat dacă Hitler se oprea aici? Răspunsul este că avea șanse mari să câștige războiul, sau cel puțin să nu-l piardă. Spre răsărit, Uniunea Sovietică ar fi stat liniștită, satisfăcută de ceea ce îi oferise pactul Ribbentrop-Molotov din august 1939: Polonia orientală, țările baltice, Basarabia și Bucovina de Nord răpite României... Anglia cu greu ar fi putut fi scoasă din luptă, doar că nici Anglia nu avea cum să scoată din luptă Germania. Nici intrarea în război a Statelor Unite n-ar fi avut un efect decisiv. Cu forțele germane concentrate în întregime pe frontul de vest, o invazie anglo-americană devenea cu totul problematică.

Logica aceasta nu era și a lui Hitler. Războiul *lui* trebuia să fie, cu orice preț, războiul, războiul total, războiul de nimicire, împotriva Uniunii Sovietice (aliatul provizoriu din 1939). Hitler sperase de altfel că francezii și britanicii vor ceda în chestiunea Poloniei, așa cum cedaseră mai înainte în momentul *Anschluss*-ului și apoi al dezmembrării Cehoslovaciei. El nu a vrut război cu Franța și cu Anglia, cu atât mai puțin cu Statele Unite. Cu Franța, e drept, trebuiau reglate socotelile, Alsacia-Lorena, și mai cu seamă neuitata umilință de la Versailles, care i se datora în cea mai mare măsură. Pentru Hitler, aceasta rămânea totuși o chestiune secundară. Cu Anglia, țară și ea de „rasă“ germanică, ar fi dorit mai curând o alianță, o înțelegere vizând împărțirea lumii: Angliei, mărilor, Germaniei, continentul.

Încă din *Mein Kampf*, Hitler își exprimase convingerea, la care n-a renunțat nici un moment, potrivit căreia Germania nu mai trebuia să-și conceapă expansiunea spre vest și spre sud, ci spre răsărit. S-a trezit fără să vrea cu un război în vest, pentru un prim pas făcut spre răsărit, prin desființarea Poloniei. Ideea lui era că Germania, așa cum se înfățișa ea, nu putea fi socotită cu adevărat o mare putere. Nu fusese o mare putere nici la 1914 (de aceea, înfrângerea), nu devenise o putere suficient de mare nici măcar prin anexiunile succesive din 1938–1939. Pări mari, și doar cu acelea se putea face comparația, erau Imperiul Britanic, în felul său, deși mult prea fragmentat, și mai ales întinsele puteri continentale: Statele Unite, Rusia și China. Dintre toate, Statele Unite erau modelul de urmat. Interesant de constatat cât de sensibilă a fost Germania la diverse modele imitate succesiv. Mai întâi, s-a mulțumit să ia locul Franței, ca putere continentală. Apoi a râvnit la poziția Angliei, de putere maritimă și colonială. Odată cu

Hitler, Statele Unite trec în prim-plan: o parte întreagă de continent, populată de coloniști de rasă „nordică“, în detrimentul indienilor autohtoni, expulzați de pe pământurile lor sau, pur și simplu, exterminați.⁴¹ Hitler se pasionase în adolescență de romanele de aventuri ale lui Karl May cu subiecte din vestul sălbatic și din războaiele cu indienii, acestea aflându-se în bună parte la originea interesului său pentru spațiul american.⁴² Frustrarea pricinuită de înfrângerea din 1918 și-a găsit la el o soluție tocmai prin raportarea la imaginarul său american. Pentru cei mai mulți germani ar fi fost de ajuns ca țara lor să-și recapete poziția din 1914. Pentru Hitler, dimpotrivă, frontierele din 1914 nu însemnau o rezolvare, nici măcar extinse prin includerea teritoriilor germane limitrofe. S-ar fi ajuns din nou la situația care se soldase cu înfrângerea Germaniei, nimic mai mult. Singura soluție era ca Germania să devină o Americă a Europei, un stat care să stăpânească cea mai mare parte a continentului, și nu prin simpla confederare a unor popoare puse sub dominația ei (așa cum se prezentau scopurile germane în Primul Război Mondial), ci prin popularea cu element germanic a unor teritorii care urmau să fie „curățate“ de prezența celorlalți. Un asemenea proiect nu putea să poarte decât un nume: Rusia.⁴³ Aici, și doar aici, se aflau acele întinderi nesfârșite de care avea nevoie Reichul pentru a deveni o țară cu adevărat mare, ca și o populație de calitate socotită inferioară, menită a fi alungată, adusă în stare de sclavie sau exterminată. După logica strictă a războiului, Hitler a greșit, declanșând în iunie 1941 războiul împotriva Uniunii Sovietice, atunci când continua încă războiul cu Marea Britanie și când se întrevedea deja intrarea în conflict a Statelor Unite. Nu a greșit însă cu nimic potrivit propriei sale logici. Misiunea lui istorică era să întindă stăpânirea germană peste stepele rusești. Considera nu mai puțin că o victorie asupra Rusiei, pe care o credea rapidă, punându-i la dispoziție imensele resurse ale acestei țări, îi va consolida șansele și în înfruntarea ulterioară cu anglo-americanii. Rușii însă au rezistat, așa încât Germania a ajuns, ca și în Primul Război Mondial, să lupte pe două fronturi, sau chiar pe trei, socotind la un moment dat și frontul din Italia. Un asemenea război nu putea fi decât pierdut.

Desigur, Hitler n-a inventat din toate piesele expansiunea spre Răsărit. *Drang nach Osten* a fost o constantă a istoriei germane: partea răsăriteană a Reichului se întindea pe teritorii cândva slave, iar insulele germane

răspândite până la Volga păreau a indica drumul unui viitor marș glorios. În preajma Primului Război Mondial, persoane sau organizații mai înfierbântate, precum „Liga pangermană“, au imaginat și vagi proiecte de anexări și colonizări spre Baltica și Polonia (deși, în fapt, germanii nu reușiseră până la capăt nici colonizarea internă, în zonele estice ale Reichului, unde se menținea încă o majoritate poloneză). Chestiunea a devenit de actualitate în anii războiului, pe măsura înaintării trupelor germane pe țărmurile Baltice, în Bielorusia și Polonia și, încă și mai mult, în urma păcii de la Brest-Litovsk. În viziunea lui Ludendorff, Crimeea ar fi fost locul ideal pentru o colonizare germană. Responsabilii politici s-au arătat însă reticenți, din grija de a nu stârni susceptibilitățile popoarelor care tocmai se desprinseseră de fostul imperiu al țărilor: cum să atragi Ucraina plănuind colonizarea Crimeii? Imposibil de spus cât de departe ar fi mers expansiunea est-europeană a Germaniei în cazul victoriei definitive. În anii Republicii de la Weimar, doi autori cu deosebire au contribuit la dezbateră în jurul „spațiului vital“ (*Lebensraum*): „geopoliticianul“ Karl Haushofer, profesor la Universitatea din München, ale cărui argumente, prin admiratorul său Hess, au putut ajunge la Hitler, și Hans Grimm, autorul romanului cu titlu explicit *Volk ohne Raum* („Un popor fără spațiu“), publicat în 1926 și devenit un bestseller. Însă, în ce privește stricta expansiune teritorială, Haushofer nu mergea mai departe de unificarea tuturor teritoriilor germane și restaurarea imperiului colonial, iar Grimm era preocupat strict de colonii.⁴⁴ Cum se vede, chiar dacă a preluat tendințe existente, Hitler a mers incomparabil mai departe: de la o Europă de Est, zonă de influență și hinterland economic al Germaniei, la o Europă de Est anexată și colonizată.

Să mai spunem că istoria i-a atras încă o dată pe germani într-o cursă. Când a început războiul, supușii Führerului nu s-au arătat prea optimiști și până și generalii aveau îndoieli. Înfrângerea, cu o ușurință neînchipuită, a armatei franceze, considerată cea mai bună din lume, a creat, deodată, un sentiment de invincibilitate și l-a propulsat pe Hitler, în propriii săi ochi, ca și ai altora, în postura de geniu militar fără egal. Cu puțin înainte, imensa Rusie fusese la un pas de înfrângere în războiul cu mica Finlandă: un examen penibil pentru Armata Roșie! Dacă Franța ar fi rezistat mai bine, iar

Rusia i-ar fi înfrânt fără efort pe finlandezi, poate că și Hitler s-ar fi gândit mai temeinic la pașii următori. Dar așa, cum să se îndoiască de succesul campaniei din Răsărit?

În lunile care au urmat invadării Rusiei (vara și toamna anului 1941), Hitler se delecta evocând, în fața invitațiilor săi, grandioasele proiecte răsăritene. O rețea de orașe și de sate germane, precum și de căi rapide de comunicație, avea să acopere fostul spațiu sovietic. Slavii urmau să rămână în afara civilizației – într-un fel de rezervații, s-ar spune – și, zbatându-se în lipsuri, să piară treptat de boli și de mizerie (iarăși, analogia cu indienii americani). În douăzeci de ani, coloniștii vor fi douăzeci de milioane. Peste un secol, populația slavă va fi fost complet înlocuită prin germani. S-a adoptat oficial în iulie 1942 un „Plan general pentru Răsărit“. Se prevedea evacuarea (spre est), a peste 30 de milioane de oameni: 80–85% din populația poloneză, 64% din populația ucraineană și 75% din populația bielorusă. Le-ar fi luat locul 10 milioane de germani.⁴⁵ Și era numai începutul!

E straniu cum Hitler nu și-a dat seama de diferența enormă de nivel istoric, demografic, social, tehnologic, între triburile răzlețe ale indienilor americani și masivul imperiu al Rusiei. I-a subapreciat în asemenea măsură pe ruși, încât, împotriva oricărei rațiuni militare, a lansat ofensiva în 1941 nu într-o singură direcție decisivă, ci în trei direcții: spre Leningrad, Moscova și Kiev, iar în anul următor și-a divizat din nou forțele între Stalingrad și Caucaz. Un sprijin prețios pentru germani ar fi fost atragerea popoarelor dominate de ruși, în primul rând a celui mai mare dintre ele, ucrainenii. S-a schițat o asemenea strategie, dar nu a mers prea departe: nu ucrainenilor avea Hitler intenția să le ofere teritoriile cucerite!

Note

³⁹. Richard J. Evans, *op. cit.*, vol. I, p. 528. O serie de informații sunt extrase în continuare din această lucrare.

⁴⁰. Procente calculate pe baza statisticilor realizate de Angus Maddison, *op. cit.*, pp. 428–429.

⁴¹. O abordare originală, în sensul analogiei cu Statele Unite, la Philip Eidelberg, „German National Socialist Foreign Policy Aspirations (1919–1941)“, în *History B.A. Honours Guide, International Relations, 1890–1945*, ed. P.G. Eidelberg and B.J. Liebenberg, Dept. of History, University of South Africa, 1977, pp. 143–161.

[42.](#) Interesul cu totul special al lui Hitler pentru romanele lui Karl May este subliniat și de biograful său Ian Kershaw care arată că pasiunea din copilărie s-a prelungit și în perioada când, cancelar al Reichului, „continua să citească povestirile lui May, recomandându-le și generalilor săi, cărora le reproșa lipsa de imaginație“ (Ian Kershaw, *Hitler*, vol. I (1889–1936), Londra, 2001, prima ediție, 1998), p. 15.

[43.](#) Argumente avansate în *Mein Kampf*; vezi Adolf Hitler, *Mein Kampf. Lupta mea*, ed. Beladi, f. loc., f.d., vol. II, cap. XIV, „Orientarea către Est sau politica Estului“, pp. 229–251.

[44.](#) Cu privire la originile expansionismului nazist, în dubla versiune *Weltpolitik* (politica mondială) și *Lebensraum* (spațiul vital), lucrarea lui Woodruff D. Smith, *The Ideological Origins of Nazi Imperialism*, Oxford, 1986.

[45.](#) Detalii la Richard J. Evans, *op. cit.*, vol. III, partea a doua, cap. 7, paragraful II.

„Soluția finală“

Grozăvia tratamentului aplicat evreilor constituie în prezent capitolul cel mai des invocat din istoria celui de-al Treilea Reich. Pare aproape de necrezut până unde s-a putut ajunge, însă, în fond, totul este explicabil, nu în logica normală, desigur, ci potrivit logicii perverse a nazismului (și a lui Hitler în particular). Problema evreiască se integrează, de fapt, pentru naziști, într-o filozofie mai cuprinzătoare a raselor. Pe urmele lui Gobineau și Chamberlain, Hitler consideră că singurii creatori autentici de civilizație, pretutindeni în lume, sunt arienii. Evreii sunt întru totul opusul lor: lipsiți de spirit creator, egoiști, parazitari și subversivi. Sângele arian a rămas predominant doar la popoarele germanice. În alte părți, amestecul rasial a dizolvat minoritatea creatoare ariană. Nimic mai distructiv decât metisajul. Rusia a apărut și s-a consolidat timp de secole, prin virtuțile elementului germanic, care a catalizat o masă slavă de calitate inferioară; nucleul acesta conducător a dispărut, și i-a luat locul, în Rusia bolșevică, elementul evreiesc dizolvant. În felul acesta, Rusia se apropie de pieire. Un fenomen de metisaj se petrece și în Franța, prin aportul de „sânge“ negru din colonii; se întinde un imens teritoriu, de la Rin până în Congo, populat de o rasă mulatră: teribilă degradare! Pentru Germania, nu există altă șansă decât cultivarea purității rasiale. O strategie cu multiple fațete. Trebuiau eliminați cei cu tare biologice: handicapați, homosexuali... Trebuiau eliminați țiganii. Dar, mai cu seamă, evreii. Din motivele mitologice pomenite, ca și din motivul mai concret – care infirma în fapt presupusul parazitism și lipsa de creativitate – al prezenței lor, cu o pondere semnificativă, în sectoare-cheie ale societății și culturii germane. Ascensiunea evreilor chiar în inima cetății – dovadă că până la 1933 Germania n-a fost chiar atât de antisemită – desemna în ei „țapul ispășitor“ ideal pentru toate eșecurile înregistrate de la sfârșitul Primului Război Mondial și până la venirea lui Hitler la putere. Tot ce s-a întâmplat cu evreii a fost pus la cale de un grup restrâns de persoane, executat de asemenea de o minoritate și, din păcate, acceptat tacit de o majoritate de germani, care n-au știut sau n-au știut decât parțial, și asta fiindcă n-au vrut să știe, deoarece așa i-a condiționat psihologia totalitarismului. Același gen de atitudine întâlnită și în țările comuniste în raport cu crimele comunismului.

Trebuie admis că, într-o primă etapă, nazismul lui Hitler a fost mai puțin exterminator decât comunismul lui Lenin și Stalin. Acesta din urmă are o prioritate incontestabilă la capitolul crimelor în masă, chiar dacă nu e convingătoare teza potrivit căreia nazismul s-ar fi inspirat din exemplul său⁴⁶; nazismul a fost mânat de propria concepție și de propriul impuls, într-o societate totuși de tip occidental, unde, de bine de rău, se mai păstra ceva dintr-o tradiție de legalitate, care n-a existat nicicând în Rusia. Fapt este că, până la război, tactica nazismului a fost aceea de a le face evreilor viața de nesuportat, pentru a-i determina să părăsească țara. Au fost scoși din universități, din școli, din funcțiile publice și, treptat, din mai toate sectoarele de activitate, li s-a retras, prin legile de la Nürnberg, cetățenia germană (1935); n-au lipsit nici episoadele violente, culminând, în „noaptea de cristal“ (9–10 noiembrie 1938), cu incendieri de sinagogi, distrugerii de magazine și evrei asasinați sau maltratați. Până la 1 septembrie 1939, cam 400 000 de evrei au părăsit Germania, ceea ce însemna majoritatea populației evreiești.

Odată cu invadarea Poloniei și anexarea jumătății ei occidentale, în septembrie 1939, aproape două milioane de evrei polonezi intră între frontierele Marelui Reich. Era deja o problemă mult mai greu de rezolvat decât fusese împingerea spre emigrare a evreilor germani. S-au imaginat scenarii iluzorii, precum deplasarea lor spre est (dar trebuia mai întâi cucerită Rusia!) sau, și mai departe, în Madagascar, parte a imperiului colonial al Franței înfrânte. În așteptarea unei soluții, au fost înghesuiți în ghetouri, în condiții incredibile de mizerie, unde mulți și-au găsit sfârșitul.

Etapă ultimă se profilează în strâns raport cu războiul împotriva Uniunii Sovietice, început în iunie 1941. „Iudeo-bolșevicii“ erau primii care trebuiau eliminați din teritoriul ocupat; masacrele s-au ținut lanț. Spre sfârșitul anului 1941, înfrângerea în fața Moscovei a ruinat iluzia *Blitzkrieg*-ului; victoria se îndepărta, războiul avea să se prelungească și nu mai era de ignorat nici varianta unui sfârșit defavorabil pentru Germania. În aceste condiții, ale unui război generalizat și de durată, evreii nu mai aveau cum și unde să fie evacuați. În urma ocupării Poloniei răsăritene și a Ucrainei și Rusiei occidentale, numărul lor, în teritoriul controlat de germani, se ridicase la vreo 5 milioane. Proiectul nazist de a scăpa de evrei se asocia acum cu proiectul mai larg de „purificare etnică“ a unui spațiu întins spre

Răsărit; după evrei, urmau slavii, polonezii sau rușii (supuși deja și ei unui început de genocid). Se adăugau, din punct de vedere nazist, și alte motive. Hitler îi avertizase pe evrei că vor plăti dacă America va intra în război; înțelegea acum să se țină de cuvânt. Războiul prelungindu-se, tot mai mulți germani piereau pe front. Și mureau și tot mai mulți civili, în orașele germane, în urma bombardamentelor anglo-americe. Pentru regimul nazist ar fi fost de neconceput ca germanii să dea un tribut mai mare de sânge decât evreii. Iar ipoteza unei eventuale înfrângeri nu făcea decât să accentueze urgența eliminării lor: cel puțin asta trebuia să rămână din opera lui Hitler, nu li se putea permite să supraviețuiască Reichului. Suficiente argumente pentru a motiva trecerea – decisă spre sfârșitul anului 1941 și la începutul anului 1942 – la noua fază a unei exterminări sistematice.⁴⁷

Cele două proiecte exterminatoare, nazist și comunist, au determinări similare, în ciuda diferențelor. Comuniștii își propun să elimine dușmanul de clasă, iar naziștii, dușmanul de rasă. Crimele naziste sunt practicate metodic, într-o organizare de tip industrial, ceea ce le dă un aer și mai sinistru, deși, în ce privește numărul total al victimelor, comunismul stă de departe pe primul loc (beneficiind, e drept, de mai mult timp și de mai mult spațiu decât experimentul nazist). Ceea ce apropie ambele sisteme este imaginarul ieșirii din istorie și al inaugurării unei ere postistorice de armonie și perfecțiune, în sens universalist la comuniști, în sens rasial și etnic la naziști. Construcții de tip milenarist, variante secularizate ale mai vechilor scenarii milenariste de factură religioasă, vizând schimbarea din temelii a lumii; deloc întâmplător, lucrurile au luat o asemenea întorsătură în Rusia și în Germania, două societăți, altminteri foarte diferite, dar unde, în egală măsură, clocoteau contradicțiile și resentimentele. Perfecțiunea de mâine trece prin violența de azi. Corpul social (sau rasial) trebuie purificat. Printre călăi, se întâlnesc și monștri sadici, cărora chiar le place să tortureze și să ucidă. Cei mai mulți sunt însă banali funcționari ai noii ordini (cazul tipic al lui Eichmann). Nu ucid din plăcere, ci din datorie. Au o misiune istorică de îndeplinit. Pagina trebuie întoarsă cât mai repede, pentru a se instaura definitivă armonie.

Note

[46](#). Punct de vedere susținut de Ernst Nolte, într-o carte controversată: *Războiul civil european. 1917–1945. Național-socialism și bolșevism*, București, 2005 (ediția originală: *Der Europäische Bürgerkrieg. 1917–1945. Nationalsozialismus und Bolschewismus*, Frankfurt am Main, 1987).

[47](#). O periodizare a „soluției finale“, la Florent Brayard, *La „solution finale de la question juive“*. *La technique, le temps et les catégories de la décision*, Paris, 2004.

Germania, printre victime?

Nenorocirea abătută de naziști asupra lumii a trecut într-un plan secundar, abia perceptibil, suferințele pe care, nu în mică măsură, le-au îndurat germanii înșiși. După cum vinovăția germană a acoperit aproape în întregime partea de vinovăție a celorlalți. „Reechilibrarea“ se petrece încet, cu prudență și cu destulă ipocrizie. Printre altele, se exprimă temerea că punerea în evidență a crimelor săvârșite de alții sau compasiunea arătată pentru victimele din partea germană ar avea ca obiectiv sau ca rezultat relativizarea crimelor nazismului, așezarea lor pe același plan cu numeroasele fărâdelegi comise de-a lungul istoriei. Istoricul nu mai poate accepta să fie prizonierul unei asemenea dialectici. A venit timpul în Europa de astăzi ca responsabilitățile istorice să fie cântărite cu mai mult echilibru și cu mai multă detașare.

Ar fi indecent să se conteste legitimitatea sentinței de la Nürnberg.⁴⁸ Oamenii aceia, care au însângerat Europa și au trimis la moarte, cu sânge rece, milioane de semeni ai lor, meritau să plătească, și doar o singură dată, cu propria viață. Dacă sentința este justificată, aceasta nu înseamnă că totul a fost în regulă cu tribunalul de la Nürnberg. Soluția cea mai puțin contestabilă s-ar fi înfățișat sub forma unui tribunal cu adevărat internațional; or, a fost un tribunal al puterilor învingătoare și, mai precis, al marilor puteri din tabăra victorioasă (Statele Unite, Uniunea Sovietică, Marea Britanie și Franța). Desigur, țări neutre rămăseseră puține, dar, într-o formulă mai echitabilă, s-ar fi convenit să se apeleze și la judecători neutri și chiar la judecători germani. Încă o dată, rezultatul nu e de contestat, dar metoda poate să fie. Ca și faptul că tribunalul și-a întocmit singur propriile norme juridice, în timp ce o regulă bine cunoscută de drept stipulează că nimeni nu poate fi judecat decât pe baza unor legi deja în vigoare în momentul comiterii faptelor. Din cele patru capete de acuzare: conspirație, agresiune împotriva păcii, crime de război, crime împotriva umanității, primele două nu se înfățișau prea convingător; după unii autori, absența lor ar fi fost în avantajul acuzării, prin concentrarea asupra punctelor 3 și 4, greu de contestat („conspirația“ era un concept familiar doar juriștilor anglo-saxoni și destul de neclar pentru ceilalți, iar „agresiunea împotriva

păcii“ simplifica prea mult, în defavoarea Germaniei, problematica istorică a originilor celui de-al Doilea Război Mondial; era o problemă cu care să-și bată capul istoricii și mai puțin potrivită pentru dezbaterile unui tribunal).⁴⁹ Prezența sovieticilor în tribunalul de la Nürnberg a fost în același timp justificată și sfidătoare; și-ar fi găsit locul la fel de bine printre acuzați ca printre acuzatori. Pe de o parte, dăduseră cele mai mari jertfe, și militare, și civile, în războiul antihitlerist, pe de altă parte, reprezentau un regim nu mai puțin criminal decât cel nazist; ca să nu mai vorbim de faptul că războiul s-a declanșat în 1939 ca urmare a încheierii unei alianțe de facto între Hitler și Stalin. Au avut, printre altele, nerușinarea să pună în seama germanilor masacrul de la Katyn, al mai multor mii de ofițeri polonezi, despre care se știe și se știa și atunci că a fost ordonat de Stalin. Sovieticii au cerut de asemenea pentru toți cei judecați pedeapsa cu moartea (soluție care le intrase în reflex!) și au fost foarte nemulțumiți când unii dintre acuzați, prin decizia majoritară a celorlalți judecători, au fost condamnați numai la închisoare, iar unii chiar achitați (cei mai clemenți s-au dovedit judecătorii francezi, deși, dintre țările occidentale, Franța suferise cel mai mult de pe urma nazismului). Crimele de război ale aliaților nu le-a judecat, firește, nimeni. Rușii comiseseră nenumărate acte de barbarie în teritoriile pe care le ocupaseră, în Germania cu deosebire. Dar și anglo-americanii aveau o pată pe conștiință: bombardamentele aeriene, îndreptate în mare parte împotriva populației civile. Germanii dăduseră tonul la Varșovia, la Rotterdam, la Londra și Coventry. Englezii și americanii amplificaseră însă cu mult această strategie de frângere a moralului prin terorizarea populației civile. În consecință, la Nürnberg nici n-a fost vorba de așa ceva: e singurul gen de crimă, pe care și germanii îl comiseseră, dar pentru care n-au fost acuzați!

Neincriminate juridic, bombardamentele anglo-americane ar trebui supuse unei drastice judecăți morale și istorice. La Dresda, în zilele de 13–14 februarie 1945, au pierit sub bombe vreo 40 000 de oameni. Comparația, care s-a putut sugera, cu Auschwitzul este nepotrivită. Auschwitzul a fost, incontestabil, o crimă de mult mai mari proporții și cu siguranță mai sordidă, atât prin mijloacele folosite, cât și prin țelul urmărit al anihilării unei întregi comunități. Dar, dacă Auschwitzul a fost o crimă mai mare, nu înseamnă că Dresda nu a fost o crimă. Puține orașe germane au scăpat de

acest calvar. Vizate au fost, firește, obiective militare sau industriale, dar, într-o măsură considerabilă, populația civilă (este ceea ce s-a petrecut, la scară mai mică, și în România, îndeosebi bombardamentul de la 4 aprilie 1944 asupra Bucureștiului, soldat cu 3 000 de morți). Numărul victimelor civile (majoritatea femei și copii), în Germania, este apreciat, cu destulă aproximație, la a fi în jur de 500 000 de persoane. Istoricul Jörg Friedrich a stârnit senzație publicând în 2002 o carte minuțios documentată despre „incendiul” care a mistuit orașe și oameni.⁵⁰ Spunea ceea ce se știa prea bine, dar timp de decenii nu se pomenise decât într-un registru discret, din grija desigur de a nu se „relativiza” crimele naziste prin aducerea în discuție a unor crime „concurente”.

Pentru regimul sovietic, evident, oamenii nu contau, nu numai germanii, dar nici rușii. Stalin a forțat cucerirea Berlinului, cu prețul mai multor pierderi sovietice decât au fost pierderile germane (raportul pierderilor umane a fost în tot cursul războiului mult în defavoarea sovieticilor). În asemenea condiții, ce respect li se putea acorda germanilor din teritoriile intrate sub controlul Armatei Roșii? S-a manifestat din plin și dorința de răzbunare, dorința de a da dușmanilor o lecție pe care să n-o uite generații de-a rândul. Era și uluiala unei societăți puțin evolute (cel puțin la nivelul ei de jos), intrată brusc în contact cu o țară mult mai avansată în civilizație. A devenit proverbială atracția irezistibilă a rușilor pentru ceasurile de mână, primele obiecte pe care le confiscau. Tot ce putea fi luat a fost luat. Mulți civili au fost uciși fără vreun motiv, în afara jafului sau a răzbunării. Iar femeile violate într-o proporție nemaiîntâlnită: violuri în genere colective, săvârșite sub supravegherea atentă a ofițerilor și încheiate uneori cu uciderea victimei. S-a avansat cifra de 1 400 000 de femei violate, majoritatea în repetate rânduri. Dincolo de simpla satisfacere a instinctelor, era un ritual menit să desăvârșească umilința învinșilor. Un mare număr de germani, militarii căzuți prizonieri, firește, dar și civili, au ajuns în lagărele sovietice, unde o bună parte și-au sfârșit zilele, abia după un deceniu, în 1955, fiind eliberați supraviețuitorii. Alții, și nu numai naziști, au fost internați chiar în zona sovietică de ocupație, inclusiv în fostul lagăr nazist de la Buchenwald; și dintre aceștia au pierit zeci de mii. Germanii nu se purtaseră mai bine în Uniunea Sovietică, probabil chiar mai rău. Dar erau acum supuși oprobriului lumii și unii dintre ei aveau să cunoască ștreangul,

pe când un imn de slavă se înălța către „glorioasa armată sovietică eliberatoare“.

Partea estică a Germaniei – Pomerania, Prusia Orientală, Silezia – a fost retezată și încorporată în Polonia, un mic teritoriu revenind și Uniunii Sovietice, cu orașul Königsberg (patria lui Kant), devenit Kaliningrad (după numele mai puțin onorabil al unui lider bolșevic, unul dintre puținii cruțați de Stalin). Din aceste locuri, ca și din fâșia sudetă a Cehoslovaciei, au fost expulzați toți etnicii germani. Era totuși pământul lor, de mai multe secole. Argumentul că mai înainte de germani locuitorii fuseseră slavi este absurd și lipsit de onestitate: ar însemna să se refacă întreaga hartă a continentului, luând eventual ca reper anul 1000 (sau, în varianta mussoliniană, epoca Imperiului roman!). În total au fost evacuați – socotindu-i și pe cei care fugiseră deja de teama Armatei Roșii – vreo 11 milioane de germani. Inițiativa a aparținut sovieticilor, dar nici aliații occidentali nu s-au împotrivit. E cea mai amplă purificare etnică pe care a cunoscut-o Europa. Iarăși se poate spune – și cu deplin temei – că germanii ar fi procedat și mai rău. Dar asta nu face ca lucrurile să arate mai echitabil. Subiectul continuă să fie abordat cu destulă discreție. În atât de detaliata sa istorie a celui de-al Treilea Reich, Richard J. Evans îi acordă abia câteva rânduri, fără să riște vreun comentariu. Evident, subiectul e delicat, în măsura în care regiunile respective aparțin acum Poloniei, Cehiei și chiar Rusiei, iar componența lor etnică a devenit cu totul alta; Germania însăși a renunțat fără echivoc la orice pretenție de rectificare a frontierelor. Lucrurile, se înțelege, așa trebuie să rămână, dar asta nu înseamnă că ele au fost altfel de cum au fost.

Să mai spunem că în partea ocupată de ei din Germania, occidentalii s-au comportat în genere corect. Doar francezii, reprezentanți prin de Gaulle, care aspira să refacă poziția de mare putere a țării sale, și-au manifestat intenția, încă odată, și pentru ultima oară, de a anexa Renania. N-au reușit nici de această dată; cel puțin, dacă ar fi făcut-o, n-ar fi procedat, precum rușii, cehii și polonezii, la expulzarea locuitorilor; s-ar fi străduit să-i convingă să devină francezi.

Note

[48](#). O expunere detaliată și echilibrată a procesului: Joe J. Heydecker și Johannes Leeb, *Procesul de la Nürnberg*, București, f.d., (ediția originală: *Der Nürnberger Proceß*, 1958 și 1979).

[49.](#) Asupra echivocurilor politico-juridice ale procesului de la Nürnberg, un interesant comentariu în articolul lui Michael Biddiss, „Nuremberg trials“, *The Oxford Guide to World War II*, Oxford, 1995, pp. 643–646.

[50.](#) Jörg Friedrich, *Der Brand. Deutschland im Bombenkrieg 1940–1945*, München, 2002.

Nu doar germanii...

La 8 mai 1945, chiar în ziua încheierii războiului în Europa, izbucnește o revoltă în Algeria; sunt victime printre colonii europeni. Ordonată de generalul de Gaulle, represiunea este nemiloasă: 1 500 de morți, după cifrele oficiale franceze; 45 000, spun oficialitățile algeriene; între 6 000 și 15 000, apreciază istoricii. Francezii nu-i tratau pe algerieni mai bine decât îi trataseră germanii pe ei. Și n-a fost doar o întâmplare nefericită și izolată. Tot atunci, tulburări petrecute în Siria (țară proclamată formal independentă, dar încă sub control militar francez) sunt reprimare în același mod, bilanțul ridicându-se la peste 1 000 de morți. În raporturile cu „ceilalți“, europenii continuau să-și permită ceea ce devenise blamabil în interiorul Europei.

Americanii, angajați peste Ocean împotriva unui regim rasist, își cultivau netulburați la ei acasă propriile prejudecăți rasiale. Discriminarea se practica și în armata trimisă împotriva lui Hitler, unde militarii de culoare se aflau strict în poziții subalterne. Pe teritoriul Statelor Unite, discriminarea *legală* a negrilor, în jumătatea de sud a țării, s-a prelungit peste două decenii.

O distincție au făcut autoritățile americane și între germanii albi (chiar mai mult decât albi, „nordici“) și japonezii „galbeni“. Când au intrat Statele Unite în război, americanii de origine japoneză (unii dintre ei perfect integrați) au fost internați în lagăre, ceea ce nu li s-a întâmplat celor de origine germană (e drept, mult mai numeroși). Războiul cu Japonia a fost mai necruțător, și de o parte, și de alta, întrucât și japonezii erau nu mai puțin rasiști decât americanii; se manifesta, evident, mai multă ură pe teatrul de operațiuni din Pacific. Bombardarea orașelor japoneze a fost de o violență care a depășit violența bombardamentelor din Europa. Ar fi recurs până la urmă americanii la arma atomică împotriva Germaniei? Nu e deloc sigur. Au făcut-o însă, fără o umbră de remușcare, fiind vorba de japonezi. Am spus că n-ar fi decent să comparăm Auschwitz cu Dresda. Dar cu Hiroshima și Nagasaki? Există, firește, justificări strategice și chiar „umanitare“: scurtarea războiului, cruțarea vieții soldaților americani... Rămâne dreptul

oricui de a pronunța o judecată morală. Desigur, criminalii de război japonezi au fost judecați și condamnați, ca și cei naziști.

E o măsură în toate. Nu pot sta pe același plan derapajele colonialiste ori rasiste ale francezilor sau americanilor cu rasismul cinic, asumat și dezlănțuit al naziștilor. Însă toate aceste manifestări au un aer de familie, chiar dacă intensitatea lor nu este egală. Ele se petrec într-o lume în care ierarhizarea raselor sau a diverselor comunități pare un lucru de la sine înțeles, cu toate consecințele care decurg dintr-o asemenea perspectivă discriminatorie.

Tragedia Germaniei: note finale

Ceea ce s-a petrecut în Germania a fost o tragedie în sensul propriu al termenului: o înlănțuire de evenimente conducând inexorabil spre un deznodământ nefericit.

Nimic nu anunța în momentul declanșării mecanismului fatal ceea ce avea să se întâmple. Contrar judecății cam prea sumare a unor istorici, Germania nu era „programată” pentru așa ceva. Era poate doar mai fragilă decât alte țări occidentale, în ciuda aparențelor de forță și soliditate. Crescuse prea repede timp de o jumătate de veac și creșterea aceasta rapidă generase tot felul de dezechilibre, în structuri, ca și în mentalități. Nici o națiune nu combina, într-un contrast de asemenea amplitudine, complexul masiv de superioritate cu o gamă tulbure de neliniști și de frustrări.

Odată ce Germania a optat pentru război în 1914, totul a mers, aproape automat, în direcția cea mai defavorabilă. Chiar deciziile care pot să pară complet neinspirate s-au înscris între 1914 și 1918 într-o suită logică: era greu să se procedeze altfel. După cum era greu să nu se alunece de la Primul Război Mondial spre al Doilea, date fiind tensiunile rezultate în urma deciziilor de la Versailles și a restructurării Europei. Marea criză economică a intervenit, la rândul-i, cu urmări mai dramatice în Germania decât în alte țări, tocmai fiindcă lovea într-o societate traumatizată: a fost, într-un fel, lovitura de pe urmă. O ultimă șansă ar mai fi existat: aceea ca Hitler să nu fie chemat la putere în ianuarie 1933 (deși presiunea nazistă devenise greu de stăvilit). Într-adevăr, dacă nu și-ar fi atins atunci obiectivul, șansele lui scădeau considerabil. A fost un ultim rafinament al destinului: încă o alegere dezastruoasă.

Pentru ca tragedia să fie împlinită, trebuia să existe un Hitler. Nimeni nu poate spune ce curs ar fi luat istoria fără el, dar e de presupus că n-ar fi fost același. Oricât am dori să abordăm trecutul în termeni strict structurali, dispensându-ne de eroi și de evenimente, adevărul este că fără Hitler e aproape imposibil să ne imaginăm al Treilea Reich și al Doilea Război Mondial. Este probabil, dintre toți, personajul politic care a avut cel mai puternic impact asupra istoriei. Și fără el ar fi existat mișcarea nazistă, dar este cu totul îndoielnic că naziștii ar fi ajuns la putere; și așa, cu el în frunte, au reușit la limită. Și chiar la putere fiind, ce alt lider ar fi asociat

nebuneasca lui determinare pusă în slujba unei viziuni fără de măsură cu forța de convingere a unei stranii carisme? Putem presupune că, în lipsa lui Hitler, lanțul fatal s-ar fi rupt, iar istoriei i s-ar fi dat șansa unui alt drum decât cel bine știut.

Există, desigur, un întreg context german, unde se pot identifica o varietate de trăsături și de tendințe. Acestea își au partea lor în evoluțiile petrecute, o parte însă greu de apreciat, cu atât mai mult cu cât unele sunt comune întregii civilizații occidentale. În ce privește trăsăturile specific germane, și acestea s-ar fi putut combina în fel și chip, într-o diversitate de scenarii. Se invocă de regulă tradiția aristocratică și militară, cu valorile și tentațiile corespunzătoare: autoritarism, naționalism, expansionism... Doar că în preajma Primului Război Mondial, mișcarea socialistă era nu mai puțin caracteristică pentru societatea germană căreia îi propunea valori complet opuse celor menționate mai înainte. După cum integrarea, în ansamblu reușită, a evreilor în corpul națiunii era poate o trăsătură mai specific germană decât fenomenul antisemitismului. Nici un scenariu imaginabil la 1914, pornind de la societatea germană așa cum se înfățișa ea, nu conducea la nazism, la un război devastator și la exterminarea populației evreiești. Istoricii au însă avantajul de a ști cum s-au petrecut lucrurile, așa că le e la îndemână să potrivească interpretările, pentru a le prinde mai bine într-o logică istoriografică, nu neapărat aidoma cu logica efectivă a istoriei. Se pot construi multe scenarii, se pot propune multe explicații. Singura certitudine însă, în problematica pe care am urmărit-o, rămâne firul evenimential care leagă atentatul de la Sarajevo din 1914 de prăbușirea Reichului în 1945. Privită în această perspectivă, tragedia Germaniei pare a sta mai puțin sub semnul unor deficiențe structurale, cât al unei perverse îmbinări de evenimente neașteptate și de decizii cu urmări nebănuite.